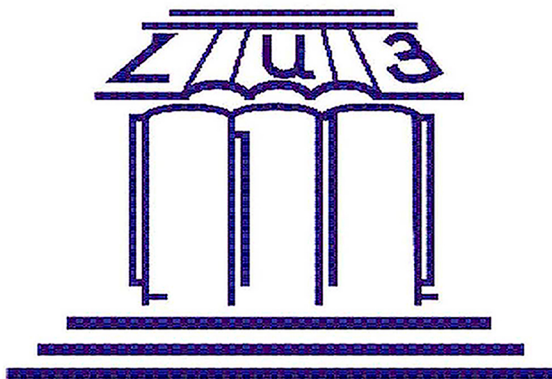

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Հրոհման
արևմտյան

Գրեց
Է. Բ. Ի. Լ. Ե. Ն. Յ.

1929

ՊՈՍՏՈՆ

891.99
Ա-13

9-104

891.99

Ա-13

19 NOV 2010

2005

413

ԶՄՐՈՒԽՏ ՄԱՏԱՆԻՆ

Գրք

Է Բ Ի Լ Ե Ն Ց

x7852

1929

Պ Ո Ս Տ Ո Ն

[- .01. 2013

16.659

Այս համեստ հատորը կը նուիրեմ բոլոր ա-
նոնց, որոնք Համաշխարհային Պատերազ-
մի օրերուն գէն ի ձեռին պայքարեցան Արա-
րայի եւ Կովկասեան նակատներուն վրայ՝
յանուն Հայ ժողովուրդի ազատութեան եւ
մեր հայրենիքի անկախութեան:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

23/8-2000

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մօտիկ անցեալին, մեր հրատարակած վէպին՝ «Անահիտ կամ Ամերիկահայ Ֆիլիփըր»ին, գտած ջերմ ընդունելութիւնը եւ ընթերցողներուն կողմէ մեզի ուղղուած գնահատական բազմաթիւ մամակները խթանեցին մեզ լոյս ընծայելու այս երկրորդ վէպը՝ «Զմրուխտ Մատանին», որ առնուած է հայ տարագրութենէն եւ ընդհանուր պատերազմի առթիւ՝ հայ կամաւորներու գործունէութենէն եւ հերոսամարտերէն:

Այս վէպին մէջ, մենք փոխանակ լալու եւ ողբալու, շատ քեքեւօրէն հպած ենք հայաջինջ սարսափներուն, աւելի ոյժ տալով՝ հայերու մարտական ռզիի հրահրումին նկարագրութեան, որպէսզի ապագայ հայ սերունդը կրնայ տեսնել այն իրողութիւնը, թէ հայը միայն կոտորուիլ եւ ջարդուիլ չի գիտեր, այլ՝ ի պահանջել հարկին, գիտէ նաեւ փարիլ գէնֆին, պաշտպանելու համար իր պատիւը:

«Թուրքերը մեզի ջարդեցին»... շա՛տ լսեր են մեր նոր սերունդին պատկանողները: Ջարդի եւ կոդալուտի հաւարը՝ շատոնց դադրած է նորածնութիւն ըլլալէ: Ժամանակ է, որ ցոյց տանք անոնց, թէ հայերը այդքան հեշտութեամբ չկոտորուեցան. ընդհակառակը՝ հայ գէնֆին ուժին հաւատաւորները, թէեւ քիւով քիչ, ըմբոստացան իրենց ազատութիւնը սիրող սրտերուն վրայ մնշող անարգ բռնապետութեան դէմ եւ, լուծեցին սրբազան վրէժը:

իրենց նուիրական եւ արդար դատին համար ինկած գոհերուն:

Հասած է ժամը, որ մենք պատմութեան անկորնչելի էջերուն յանձնենք մեր գէնքի հաւատացեալներուն քաջագործութիւններուն դրուագները — ապագայ սերունդին իբր կտակ, որպէսզի ան հպարտութեամբ շարունակէ սկսուած պայքարը եւ ի գլուխ հանէ մեր մեծ երազը — Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը, ուր մեր ժառանգորդները պիտի կըրնան ապրիլ ազատ ու անկախ ժողովուրդի մը պատուաւոր կեանքը:

Այս վէպը՝ «Զմրուխտ Մատանին», եթէ կրնայ այս ուղղութեամբ դոյզն ինչ ծառայութիւն մատուցանել, մեր աշխատանքը՝ արդէն գտած կ'ըլլայ իր վարձատրութիւնը:

Ահա՛, այս է մեր նպատակը, այս է մեր բաղձանքը:

Հայ նոր սերունդին կը ձօնենք այս երկը. այն սերունդին, որուն ուսերուն վրայ կը ծանրանայ մեր ապագան:

ՀԵՂԻՆԱԿ

Dr. A. Apelian
332 Trapelo Road,
Belmont, Mass. U. S. A.

Զ Մ Ր Ո Ւ Խ Տ Մ Ա Տ Ա Ն Ի Ն

I

Արարա՛...

Արարա՛... անուն անմոռանալի:

Դարէ դար յիշուելու արժանի՝ ոսկեքանդակ դրուագ:

Հայ կամաւորական հերոսամարտերուն՝ անսասուն կոթող:

Նահատակուած հայկազուններուն՝ նուիրական յուշարձան:

Հայ դէնքի հաւատացեալներուն յաղթանակին՝ փառահեղ ասպարէզ:

Արարա՛... ուր առիւծասիրտ հայ զաւակները՝ խղամարդու վայել քաջութեամբ խոյացան իրենց՝ դարաւոր ոսոխին վրայ, եւ ամօթալի փախուստի մատնեցին իրենց ազգին դահիճները. անբարտաւան:

Կէս գիշեր է: Սեւ խաւար... Զկայ լուսնակը, չկան պլպլուն աստղերը: Լուռ է բնութիւնը, սգա-

ւորի մը պէս: Հայ կտրիճները կը յառաջանան ան-
շուշտ:

Կէս գիշեր է: Յանկա՛րծ... Թնդանթները կը
գոռան, կը պայթին ռումբերը... նուազախումբը
կը հնչեցնէ հայ կամաւորական քայլերդը, եւ հայ
առիւծները կը նետունին խաւարին մէջ, չափուելու
համար՝ զինուած թշնամիին հետ, իրենց սրբազան
վրէժին զօրութիւնով դօտեպնդուած:

Յառա՛ջ... փողը՝ կը հնչէ սուր ... եւ անոնք
գիրկընդխառն կը կռուին: Արդար վրէժի կռիւն է
այդ: Պողպատի շալիւնը՝ մահամերձներու հռչակ-
ներն հետ կ'ողողէ մթնոլորտը, դեհենական ներդաշ-
նակութիւն մը յօրինելով:

Արիւն, մահ, յաղթանակ...:

Ու թուրք զնդապետը՝ թաւալդուր կ'իյնայ,
կամաւոր վրէժին սուինէն վիրաւորուած: Հարուած
մըն ա՛լ... մեռած է ան: Մատանի մը կը փայլի,
անշունչ փռուած զնդապետին ժամացոյցի շղթայէն
կախուած:

— Զմրուխտ մատանին է... Աստուած իմ ...
Ո՛հ, ... — կամաւոր վրէժ կ'աղաղակէ, պահ մը՝
այլայլած:

Ո՛վ է վրէժ... ինչո՞ւ այդ այլայլումը՝ հայ
կամաւորին, մատանիի մը ներկայութեան: Ինչո՞ւ
անարգ թշնամին հալածելու տեղ, կը ծնրադրէ ան՝
թուրքին գարշելի դիակին առջեւ: Ինչո՞ւ կ'արտա-
ուէ առիւծասիրտ հայ կամաւորը: — Զմրուխտ մա-
տանին է, աւա՛ղ, — բացականչելով արցունք կը
թափէ քաջ հայորդին:

Թուրքին թղթապանակը գետինն ինկած է:
Պահարան մը կը ցցուի անոր ծալքերուն մէջէն:

Տաճկաստանի մայրաքաղաքին կնիքը դրոշմուած է
պահարանին վրայ:

Պահիկ մը ե՛ւս... վրէժ՝ նամակն ու մատանին
իր բռունցքին մէջ ամուր մը բռնած կը խոյանայ
յառա՛ջ... յագեցնելու համար ծարաւը իր արդար
վրէժին եւ լուծելու՝ դաղտնիքը Զմրուխտ Մատա-
նին:

Զմրուխտ Մատանի՛ն, որ արցունքի հեղեղ-
ներ կը հոսեցնէ առիւծասիրտ կամաւորին աչքե-
րէն, եւ սակայն պողպատի կը վերածէ՝ անոր բը-
ռունցքը, վրէժխնդրութեամբ լեցնելով անոր առ-
նական կորովով առլի սիրտը:

Զմրուխտ Մատանին, ... խորհրդաւոր մատա-
նին:

Ի՞նչ է դաղտնիքը այդ նուիրական առարկային:

II

Երեսուն տարուան Համիտեան բռնակալութեանէն վերջ՝ ազատութիւն, հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն հռչակուեցաւ Տաճկաստանի մէջ: Բացուեցան բանտերու դուռները եւ ազատ արձակուեցան բանտարկուած յեղափոխականները, հայ եւ թուրք անխտիր:

Սորտակուեցան բռնակալութեան շղթաները, ծագեցաւ արեւը ազատութեան, տաճիկ կայսրութեան մառախլապատ հորիզոնին վրայ: Ո՞վ չի յիշեր, այդ առթիւ սարքուած տօնակատարութիւնները եւ հրապարակային ողջագոլորումները: Հայն եւ թուրքը՝ մէկ օրուան մէջ, եղբայրացած էին...:

Ազատութիւն, արդարութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն... Կեցցէ՛ ազատութիւնը, կեցցէ՛ հաւասարութիւնը: Այլեւս զառն ու գայլ միասին պիտի ապրէին, հաշտուած էին անոնք: Գառնուկն ու գայլը, հաշտուած...:

Երանելի օրեր... պայծառ օրեր:

Տակաւին՝ Կիլիկիոյ արեւնալի ջարդերը տեղի ունեցած չէին: Հայ «գառնուկը» թուրք «եղբօր» գիշատիչ ճիրանները զգացած չէր իր փափուկ մոր-

թին վրայ: Մոռցուած էին «հին հաշիւները, արիւնի եւ աւերի յիշատակները: Սրբուած էին արեան հետքերը... 1895-ի նահատակներուն շիրիմներուն վրայ բուսած էր կանանչ խոտը:

Ա՛խ, ո՞րքան շուտ կը մոռցուին մեռելները, նոյնիսկ անոնց անունով երգում պատառ եղողներէն...:

Տաճկաստան... ազատ: Բացուեցան սահմանները: Հայ պանդուխտները խումբ-խումբ կը վերադառնային տուն՝ չէնցնելու համար իրենց պապենական օջախները, եւ յագեցնելու համար իրենց հայրենի կարօտը, ընտանեկան տաքուկ մթնոլորտին մէջ:

Ո՞վ չի յիշեր, ուրախալի այն օրերը, երբ գիւղ ու քաղաք ցնծութեան եւ խրախճանքի մէջ խորասուզուած էին: Տօն օրեր էին անոնք... աղատութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան անմոռանալի օրեր...:

Սեւ Սար անունով աննշան գիւղի մը մէջ, մէկ յարկէ բաղկացած խարխուլ տնակի մը դրան առջեւ, իր մէկ հատիկ մանչուն հետ՝ հայուհի մը սրտատրոփ կը սպասէր, իր Ղարիբին վերադարձին:

Ամիս մը առաջ՝ Հնդկաստանէն եկած նամակ մը Ղարիբին մօտալուտ վերադարձը կ'աւետէր: Ղարիբ, Սեւ Սար գիւղացի պանդուխտը, ճամբայ ելած էր դէպի իր տունը, որ լքելու ստիպուած էր, իննիսուն հինգի ջարդերէն անմիջապէս յետոյ:

— Սարի՛, անուշս, այս անիծեալ Տաճկաստանին մէջ՝ կեանքը հարամ է ինձ համար — ըսած էր Ղարիբ՝ իր եռամսեայ հարսին, եւ պանդխտութեան ցուպը ձեռքն առնելով մեկնած էր արտասահման, իր բախտը շինելու համար, առանց ընդ-

միջուկելու թուրքին միշտ զարնող եաթաղանէն, որ Դամոկլեան սուրին պէս կախուած կը մնար հայուն ճակատին վերեւ:

Դեռատի հարսնուկը, Սարի, արտասուելից աչքերով համակերպած էր, իր ամուսնոյն, Ղարիբին ճամբորդութեան: Մեկնումի պահուն, սակայն, փաթթուելով անոր յաղթանգամ իրանին՝ հաղորդած էր իրեն, իր մատղաշ սրտին վրայ ճընշող գաղտնիքը, նոր հարսներուն համար անխուսափելի գաղտնիքը:

— Աստուած ողորմած է, Սարի՛, բնա՛ւ հող մի ընե՛ր, աղուորս, կը դատիմ, կը բանիմ, դրամ կը վաստկիմ եւ կ'ողարկեմ ձեզի, որ հանգիստ ապրիք, — խօսեցաւ ճամբորդելու համար կազմ ու պատրաստ Ղարիբ՝ որ շոյեց իր կնոջ սեւ գանգուրները եւ գուրգուրանքով համբուրեց անոր կարմըրուն ալյուրը, որոնք թրջուած էին յորդառատ հոսող արտասուքով:

— Անո՛ւնը... հապա անո՛ւնը ինչ պիտի ըլլայ... հարցուց Սարի իր աչքերը սրբելով, կարմիր թաշկինակով:

— Վրէ՛ժ... դուաց Ղարիբին հաստ ձայնը:

— Հապա՛, եթէ աղջիկ ըլլայ, — հարցուց Սարի, ամչկոտ:

— Վրէժուհի՛, եղաւ, Ղարիբին կտրուկ պատասխանը:

Այսպէս խօսելով Ղարիբ՝ անգամ մըն ալ համբուրեց իր դողդոջուն հարսը եւ քալեց դնաց, առանց ետին դառնալու:

Սարի, եռամսեայ դժբախտ հարսնուկը, ինկաւ իր անկողնին վրայ եւ լացաւ ժամերով: Խեղճ Սարի՛ առանձին պիտի լուսցնէր ձմրան երկար գիշեր-

ները, եւ արտասուքի անվերջ հեղեղներով պիտի թրջէր մեղրալուսնի բարձը, որուն վրայ տեղ ըրած էր, Ղարիբին հսկայ գլուխը:

Հայուհիներուն սեւ ճակատագիրն էր այդ... Ամուսնութիւն, կարճատեւ մեղրալուսին... յետո՛յ, առանձնութիւն՝ ամիսներով, տարիներով, երբեմն ալ ցմահ:

Պանդուխտին հարսը, Ղարիբին կինը... ո՞ր հայ կինը չէ ճաշկած այդ դառնութիւնը. ո՞ր հայուհին՝ ցմրուր չէ քամած առանձնութեան այդ կծու բաժակը:

Պանդուխտին հա՛րսը... վէպ մը առանձին:

Որքա՛ն մեծ էր թիւը հայ հարսներուն, որոնք տարին մէկ երկու անգամ միայն եկող նամակներէն կ'առնէին կարօտը իրենց ամուսիններուն: Հապա՛, նամակ չեկած ատեն անոնց զգացած կասկածի տառապա՛նքը, անստուգութիւնը, առանձին ապրելուն ընկերացող փորձութիւնը, անյազ կիրքերուն զսպումէն առաջ եկած ջղային հաւասարակշռութեան խախտո՞ւմը...: Լաւ է, որ քնաւ չալապտենք ծով ցաւերը հայ հարսներուն:

Հայուհիներուն անխուսափելի բաժինն էր առանձնութիւնը, իսկ հայ տղամարդո՞ւնը, — պանդխտութիւնն էր — դուրբէքը: Ի՞նչպիսի արգասատելի կեանք մը, Աստուած իմ:

* * *

Արեւը ծագած չէր, տակաւին: Արեւածագին չսպասեր գիւղին նախիրը, որ արդէն բառաջելով բռնած էր աղբիւրին ճամբան: Ամբողջ գիշեր խոր լուութեան մէջ նիրհող գիւղը յանկարծ արթնցած էր: Աղմուկը, կաթի ամաններուն հաճած աղմու-

կը՝ զիրար բարեւող գիւղացիներուն բացականչու-
թիւններուն հետ կը լեցնէր մթնոլորտը: Աքաղաղ-
նե՞րը, հապա հաչող շունե՞րը, իրենց մայրերուն
ետեւէն մայրող գառնուկնե՞րը եւ ուլե՞րը, բառա-
ջող հորթե՞րը, ասոնք պիտի կրնային մրցիլ ֆէզ
նուադախումբի մը հետ: Ո՞վ չի յիշեր գիւղին ժխո-
րալից դարթնումը:

Գիւղին կորաքամակ հովիւը, ծուռ ու մուռ
ցուպը ձեռքին, պաշարի ծրարը շալակին, հօ՛, հօ՛,
պոռաւով կը քչէր գիւղին նախիրը դէպի աղբիւրը,
հոնկէ ալ դէպի դաշտ ու ձոր, ցողապատ արօտա-
վայրերը:

Ղարիբ հասաւ հովիւին ետեւէն:

— Բարի լո՛յս, Դաւիթ աղբար, — բարեւելով
խօսեցաւ Ղարիբ, գիւղին հովիւին, որ իր համեստ
բնաւորութեամբ անխտիր ամէնուն սիրելին էր:

Անաչառ է եւ հեղաբարոյ՝ գիւղին հովիւը, որ
մի դուցէ կենդանիներուն հետ իր ունեցած երկա-
րատեւ շփումին պատճառով՝ գերծ մնացած է,
մարդոց անբարտաւան եսամոլութենէն եւ դձուճ
ընչաքաղցութենէն:

Այսու հանդերձ՝ շատ միօրինակ է գիւղի հովի-
ւին աննախանձելի կեանքը, որ կ'անցնի՝ ցերեկ ա-
տեն դաշտին մէջ, ծառերու շուքերուն տակը, իսկ
գիշերները՝ կրակիոսին առջեւ:

Ամէն օր, միեւնոյնն է՝ անոր կեանքը. ո՛չ կի-
րակի ունի հովիւը եւ ոչ ալ տօն օր, չարաթը եօթը
օր, տարին՝ տասներկու ամիս, նոյնն են գիւղին
հովիւին համար:

Կ'երազէ՞, արդեօք, գիւղին հովիւը: Կ'ըսեն թէ
երազը ենթագիտակցութեան պարզեւն է, մեզի,
եւ անոր միջոցաւ՝ երազողը գոհացում կը գտնէ,

իր չիրականացած իղձերուն եւ փափաքներուն:
Արդեօք ի՞նչ կ'երազէ, օրն ի բուն՝ անբան կենդա-
նիներուն խօսք հասկցնելու աշխատող հովիւը՝ գիւ-
ղին:

Այսուհանդերձ գիւղին հովիւը բանաստեղծու-
թիւն մըն է, առանձին:

— Ո՞ր բարի ճանապարհ, — հարցուց Դաւիթ
աղբար, իր ծուռ քամակը շտկել ջանալով:

— Ղուրպէք կ'երթամ, Դաւիթ աղբար, մեր
Պայրամին լաւ հոգ տար, վերադարձիս կը վար-
ձատրեմ քեզ. — պատասխանեց՝ Ղարիբ:

— Բարի ճանապարհ, Տէրն ընդ քեզ — կամա-
լով խօսեցաւ հովիւը եւ ինքնիրեն սկսաւ. — բոլոր
դացողները ալդալէս կ'ըսեն ու կը մեկնին, ոմանք
բնաւ չեն վերադառնար. — յաջողութիւն քեզի՛,
Ղարի՛բ, է՛հ, տարիներ առաջ, հայրդ ալ դնաց այս
ճամբայէն, բայց բնաւ չվերադարձաւ ողորմած
հոգին. կը մաղթեմ, որ ողջ առողջ գաս եւ մուրա-
զիդ հասնիս:

— Ողջ մնաս, Դաւիթ աղբար, ի՞նչ կ'ուզես,
որ բերեմ քեզի, վերադարձիս:

— Տունդ չէն մնայ, օջախդ չմարի, ողջու-
թիւնդ կ'ուզեմ, — սեւ գլխանոց մը բեր ինծի, կը
բաւէ, մեծ բան չեմ ուզեր:

— Գլխուս վրայ, — չմոռնաս, լաւ հոգ տար մեր
Պայրամին:

— Հոգ մի բներ, զաւակս, աչքիս լոյսն է ձեր
կովը, որ խեղօքիկ է, բայց ձեր դրացի Կրպօնց
Ալաֆան կերած հացս հարամ կ'ընէ:

— Հալալ ըրէ, հալալ ըրէ, Դաւիթ աղբար:

— Բարի ճանապարհ... երթաս բարով, դառ-
նաս խերով:

2318 - 2000

Բաժնուեցան:

Ղարիբ՝ կորսուեցաւ նախիրին մէջ, եւ քիչ յետոյ՝ կանգ առաւ աղբիւրին մօտ; ուր տեսաւ իրենց կողմը, Պայրամը: Շոյեց աղնիւ կենդանիին վիզը եւ համբուրեց ճակատէն: Յետոյ՝ լուաց իր լալէն կարմրած աչքերը եւ անյազարար խմեց աղբիւրին պաղ ջուրէն, որ կը հոսէր քարէ փորուած ճրթօնէն, ջինջ ու զուլալ:

— Թերեւս վերջին անգամ է այս, սիրելի՛ աղբիւր, ջուրդ հալալ ըրէ ինծի,— ըսելով, Ղարիբ ձգեց աղբիւրը եւ բարձրացաւ սարն ի վեր:

Աղբիւրին քովէն կը բարձրանար բլուր մը, որուն կատարին վրայ, հսկայի մը պէս, բաղմած էր սեւ ասպառաժ մը: Այս պատճառով ալ Սեւ Սար անունը տուած էին այդ գիւղին:

Շրք սարին կատարը հասաւ, Ղարիբ ետ դարձաւ նայեցաւ եւ վերջին անգամն ըլլալով գիտեց իր սիրելի գիւղը: Խարխուլ եւ ցածկեկ տուներու մէջ ջէն զատեց իր մէկ յարկանի տունը, ուր թողուցած էր՝ իր դեռատի հարսը, որուն արգանդին մէջ կ'աճէր իր ժառանգորդը, մանչուկ մը թերեւս...

— Այո՛, անպատճառ մանչուկ է, ըսելով բարձրաճայն խնդաց Ղարիբ եւ սկսաւ երգել իր՝ հաստ ու թռթրուն ձայնով.—

«Պաղ աղբիւրի մօտիկ

կայնած՝ հայ տղայ

Հրացանը ուսին

ինքն է գեղեցիկ»:

— Այո՛, անպատճառ մանչ է, նորէն կրկնեց Ղարիբ եւ քալեց դնաց, երգին միւս համարներն ալ երգելով:

Շատ տարօրինակ են հայ գիւղացիները, որոնք

չատ կը փափաքին մանչ ունենալ: Միշտ կ'ուզեն, որ իրենց հարսները տղայ բերեն, մինչ անդին, բոլորն ալ, անխտիր կը բաղձան, որ իրենց ձիերն ու կովերը մատակ ծնանին:

Է՛հ, այդպէս են գիւղացիները, բնութեան նիւթապաշտ եւ գործնական մշակները:

III

Ղարիբին մեկնումէն ի վեր՝ անցեր էին տարիներ:

Շատ քիչ փոփոխութիւն կրած էր, Սեւ Սար գիւղը: Միայն Դաւիթ Աղբար, գիւղին հովիւը, դադրած էր գիւղին նախիրը արածելէ: Շատ ծերացած էր ան: Իր խրճիթին մէջ քաշուած կ'երազէր Դաւիթ Աղբար, թէ ի՞նչպէս, օրին մէկը, Գաբրիէլ հրեշտակապետը պիտի դար զինքը տանելու երկինք, ուր սպիտակ ոչխարներու հօտ մը պիտի յանձնուէր իրեն, արածելու համար:

Ձմրան ցուրտ գիշեր մը, երկատարեւ երկունքէ մը վերջ, Սարի, Ղարիբին հարսը՝ ծնունդ տուած էր մանչ երեխայի մը, որուն անունը տնեցիք Վրէժ անունով կ'ընծային, ըստ անոր հօր բաղձանքին:

Տասնեւչորս տարեկան առողջ պատանի մըն էր Վրէժ, որուն կայտառ ու սլացիկ հառալը իր անմուրազ մօր միակ մխիթարութիւնն էր:

Որբի մը պէս մեծցաւ Վրէժ՝ որ բնաւ չտեսաւ իր հայրը:

Ծնունդի գիշեր մըն էր:

Ի ուրսը, խիստ քամին կ'ոռնար, անսուղ դայ-

լի մը պէս: Ձիւնը ծածկած էր լեռ ու դաշտ: Յը-
ւիքներէն կը կախուէին սառոյցի շերտերը սպառ-
նալից: Գիւղը խրախճանքի մէջ էր:

Սակայն՝ Վրէժին մայրը, կրակփոսին առջեւ
նստած՝ արտասուալից աչքերով կը դիտէր կաթ-
սան, որուն մէջ կ'եփէր ոսպապուրը:

Ոսպապուր, Ծնունդի գիշերը: Այդ է, աղբա-
տին բաժինը, Յիսուսի ծննդեան տարեդարձին:
Վրէժ, Ղարիբին անդրանիկը, որ առանց իր հօր
չուքին մեծցած էր, կրակփոսին քովիկը նստած՝
կը սպասէր եփելուն ոսպապուրին, որ այնքան ա-
նուշ կը բուրէր:

— Մայրի՛կ, նորէն ոսպապուր պիտի ուտենք,
հարցուց Վրէժ իր մօր արցունքոտ աչքերուն նայե-
լով. — բայց դուն կուլաս մայրիկ, տե՛ս, աչքերդ
թրջուեր են, ինչո՞ւ կուլաս մայրիկ...

— Ոչի՛նչ, տղաս, սոխոյրածին հոտէն թրջե-
ցան աչքերս, հիմա կ'անցնի, աղուորս, սեղանը
բեր, խօսեցաւ Սարի՝ ինքզինքը դսպելով:

— Մայրիկ, Սիւրկենց կրպօն ինձ ըսաւ որ՝ այս
գիշեր տապկուած հաւ պիտի ուտեն, ըսէ, մայրիկ,
մե՞նք երբ հաւ պիտի ուտենք:

— Երբ որ հայրիկդ դայ, անուշս, հայրիկդ
նամակ ղրկեր է, Հնդկաստանէն, այսօր վաղը կու-
դայ:

— Հայրիկս քաջ մա՞րդ է, մայրիկ, —

— Այո՛, աղուորս, հօրդ քաջածէս, դուն ալ
անոր պէս քաջ պիտի ըլլաս՝ երբ մեծնաս:

— Հայրիկս ի՞նչ պիտի բերէ ինձի:

— Ի՞նչ կ'ուզես որ բերէ, դաշո՞յն մը...

— Բերանդ պաղնեմ, մայրիկ, սանկ ոսկորէ
կոթով սրածայր դաշոյն մը բերէր, — այսպէս կը

խրէի գայն դօտիւս մէջ եւ կը պտտէի Խըրխըրենց տանիքին վրան:

Այսպէս ըսելով, Վրէժ փայտէ դգալ մը խօթեց իւր պատուած դօտիւս մէջ եւ սկսաւ պտտիլ կրակ֊ փոսին առջեւ, ինքնիքեն՝ չափահաս երիտասարդի մը հովերը տալով:

— Էա՛ւ, մի շփանար, սեղանը բեր ըսի, չիՊացա՞ր:

Վրէժ՝ իր մօր սաստումէն խելօքցած՝ սիւնէն կախուած նախշուն սեղանը, ցորենի ցօղուններով հիւսուած, վար առնելով դրաւ աթոռակի մը վրայ, մինչ իր մայրը սոխայրածը կ'անցնէր ոսպապուրին վրայ — Թը՛շ-Թա՛շ-Թը՛շ:

Մայր եւ որդի, փայտէ սեւցած դգալներով, սկսան ուտել այդ պարզ, բայց անուշաբոյր ընթրիքը, անոնցմէ մին՝ իր ամուսնոյն մասին մտածելով, իսկ երկրորդը՝ իր հօր բերելիք դաշոյնին վրայ երազելով:

Ո՛ւշ, ո՛ւշ, կ'ոռնար խստաշունչ քամին, որ դրան ծերպերէն ներս կը բերէր ձիւնի սպիտակ բաթիլները: Կաղնիի կոճղ մը կը ճարճատէր կրակ֊ փոսին մէջ, մինչ բոցերը՝ հրեղէն օձերու պէս իրարու վիզ շուլտուելով կը բարձրանային մուխէն սեւցած երդիքն ի վեր, կորսուելով սեւ խաւարին մէջ:

Ասլան, տան հաւատարիմ շունը, դրան առջեւ ընկողմանած, պատառ մը սեւ հաց կը ծամէր: Յանկարծ, երդիքէն վար ինկաւ փոքրիկ ձիւնագունդ մը եւ Թը՛շ, Թը՛շ ձայն հանեց՝ բարկ կրակին մէջ հալելով: Ասլանը հաջեց եւ սկսաւ դուռը ճանկըռակ:

— Խեղճ Ասլան... կը մսի, մայրիկ, ախոռ տանիմ գայն, խօսեցաւ Վրէժ՝ դուրդուրանքով:

— Ապուրդ կեր, կտրիճս, վերջը կը տանիս:

Կրկին հաջեց Ասլանը եւ լռեց:

Դուռը կը զարնուէր, Թա՛ք, Թա՛ք...

— Անպատճառ մուրացկան մըն է, խօսեցաւ Սարի եւ շարունակեց ծամել դարիէ հացին չոր պատառը:

Բայց ինչո՞ւ դողացին անոր ձեռքերը, ինչո՞ւ այլայլեցաւ Սարի:

— Մեղք է, մայրիկ, պատառ մը հաց տամ իրեն:

— Ծնունդի դիչեր է, Թող հարուստներուն դուռը երթայ, ինչո՞ւ եկեր է աղքատին դուռը, Ե՞նչ ունինք որ, ինչ տանք, տեղդ կեցիր:

— Մեղք է մայրիկ, — ըսաւ Վրէժ եւ շերտ մը հաց առնելով ուղղուեցաւ դէպի դուռը, որ ճռնչալով բացուեցաւ:

Դուրսը, բակին մէջ, դրան առջեւ կանգնած էր պանդուխտ մը՝ հաստ գաւազանի մը վրայ կոթընած: Զիւնը՝ ծածկած էր անոր սեւ դլխանոցը եւ բրդոտ սեւ վերարկուն: Կը դողար անծանօթը, սաստիկ պաղէն:

— Առ սա հացի շերտը եւ ճամբադ գնա, — պուռաց Վրէժ՝ դողդղալով, — ուրիշ բան չունինք, մայրիկս ոսպապուր եփած է, հաղիւ մեր երկուքին կը բաւէ...:

Անծանօթը՝ յափշտակութեամբ դիտեց պատանին, որ դուռը դոցելու կը պատրաստուէր:

— Վրէժ, շուտ եկուր, ապուրդ պաղեցաւ, պուռաց մայրը ներսէն:

Անծանօթը՝ կիսախուռի դրան մէջն էր արդէն. մինչ Վրէժ՝ իր անդօր թեւերով կը ջանար դուրս ընել անկոչ հիւրը:

— Հասի՛ր, մայրիկ, մուրացկանը ներս կուգայ, ասուրս պիտի ուտէ, չո՛ւտ հասի՛ր, մայրիկ...

Սարի փայտէ խոշոր շերեփ մը ձեռքն առած՝ խոյացաւ դէպի դուռը: Գետին ինկաւ շերեփը, սուր ճիչ մը թռաւ Սարիի բերանէն:

— Հայրիկդ է, Վրէ՛ժ... Ղարի՛բ, աղաղակելով՝ Սարի փաթթուեցաւ իր ամուսնոյն վրին:

Տուն եկած էր, թափառական պանդուխտը: Տասնեւչորս երկար տարիներէ ի վեր, արցունք թափելով իր սեւ բախտը ողբացող կինը՝ վերջապէս միացած էր իր վարուժանին: Ու կը ծիծաղէր Սարի:

— Վրէժն է, Ղարիբ, Վրէժն է այս մեծ տղան, քու Վրէժը, մեր Վրէժը... մոռցա՞ր... Ի՞նչու չես դրկեր տղադ: Մի՞թէ չես յիշեր, եթէ մանչուկ ըլլայ, անունը Վրէժ գիր, ըսիր, մոռցա՞ր:

Ղարիբ շուարած էր: Իր աչքերուն չէր հաւատար: Յետոյ, ինքզինքը գտնելով՝ աղաղակեց:

— Վրէ՛ժ, դաւակ, հարազատ դաւակ, եկո՛ւր որդիս, գրկեմ քեզ, վա՛խ իմ անբախտ բալաս, եկուր հօրդ գիրկը,

Այսպէս խօսելով, Ղարիբ գրկեց իր Անդրանիկը, եւ համբոյրներով ողողեց անոր ճակատն ու երեսները:

— Չ՛ըսի՞ քեզի, կնի՛կ, չ՛ըսի՞ թէ մանչուկ է, պոռայ Ղարիբ, հպարտ չունչ մը քաշելով:

— Ի՞նչ բերի՛ր ինձի, հայրիկ, հարցուց Վրէժ՝ անհամբեր:

— Դաշոյն մը, դաւակ, ոսկորէ կոթով սրածայր դաշոյն մը, որ խրեա գօտիիդ մէջ եւ պտըտիս:

— Հայրիկս, որ եկաւ, հաւ պիտի ուտե՞նք, հարցուց Վրէժ, իր մօր աչքերուն մէջ նայելով:

Սարի եւ Ղարիբ խնդացին:

Այդ գիշեր Վրէժ՝ իր հօր բերած դաշոյնը, բարձին տակը դնելով քնացաւ, եւ իր երազին մէջ թուրքի լակոտներ սպաննեց եւ հաւու միս կերաւ:

Ուչ ատեն քնացան, տարիներէ ի վեր իրարմէ բաժնուած ամուսինները, որոնք շատ, շատ բաներ ունէին պատմելու, իրարու ականջին:

Ու կը ծիծաղէր Սարի, անվերջ: Ամուր էր, անոր կոնակը, այսուհետեւ... Ղարիբ տուն եկած էր:

Ուչ ատեն քնացան, բաժնուած սիրահարները:

Տուն վերադարձող Հայ պանդուխտներուն՝ միակ իտէալն է, կը կարծես, խանութ բանալ եւ երեւնալ առեւտուրի հրապարակին վրայ: Ի՞նչ կ'ըսեն թող ըսեն, չարչիի խմորը՝ շատ խորը թաղուած է Հայուն մէջ: Հայ խանութպանը, այլեւս անբաժան մասնիկն է Հայութեան:

Մանութպանութիւնը շինարար գործ մը չէ, այլ ընդհակառակը մակարտածային դրութիւն մըն է, արտադրողին եւ սպառողին միջեւ: Որքա՞ն լաւ է արտադրելը եւ ո՞րքան ստորնացուցիչ է մատուցումի պատրուակին տակ՝ միջնորդութիւնը, խանութպանութիւնը:

Ղարիբն ալ ինկաւ՝ խանութ բանալու փորձութեան մէջ: Իր խնայած փողը դրամադրութիւնով՝ խանութ մը բացաւ Սեւ Սար գիւղին մէջ, եւ դարձաւ մանր առեւտրական:

Կանգունը՝ քառասուն փարայի դնած կտաւը, «դրամադրութիւն իննիսուն փարա է» ըսելով եւ քառասուն անգամ երդում պատառ ըլլալէ վերջ, ծախեց ութսուն փարայի եւ ըրաւ հարիւրին հարիւր շահ, միշտ հաւատացնելով, սակայն, դիմացինը, թէ ապրանքը վնասով կը ծախէր:

Գիւղացիին փո՞յթն է: Գիւղացին շատ շաւ գիտէ, որ կը խարուի, բայց բնաւ ձայն չի հաներ, չի բողբոջեր. որովհետեւ՝ ան ալ կը խարէ, կարագին մէջ թան խառնելով եւ պանիրը ջրոտ ծախելով: Մի՞թէ առեւտուրը տեսակ մը խարերայութիւն չէ, վնասն ո՞ր է:

Այսպէս, շատ չանցած՝ Ղարիբ խանութպանը դարձաւ գիւղին մեծահարուստը եւ յարգելին: Նոյն իսկ գիւղին տէրտէրը չէր ուզեր զրկուիլ Ղարիբ աղային սուրճէն, որ անպակաս էր օջախին վրայէն:

Ղարիբ՝ գիւղին եւ գզիրն էր, եւ թաղականը, եւ հոգաբարձուն, եւ դրամատէրը: Անոր խանութը՝ գիւղին ընտրանիին ժամադրավայրն էր: Հապա, Սարիին, մեղա՛յ, Տիկին Սարային աչքը լուսողնե՞րը... Հաշի՞ւը կար անոնց:

Հակառակ իր այսքան յաջողութեան եւ հարուստութեան, մէկ բան՝ անբաժան մնաց Ղարիբէն, այդ ծուռ ու մուռ կաղնիէ հաստ գաւազանն էր: Ղարիբն ու այդ կոշտ գաւազանը՝ իրարմէ բնաւ չբաժնուեցան:

— Ինչո՞ւ այդ անտաշ գաւազանը հեռու կը պտըտցնես, — կը հարցնէին գիւղացիները, որոնք հովիւի մը միայն վայել կը գտնէին դայն:

— Թըլքըմ է, աղբրտիք, այս գաւազանը քըլքըմ է, — կը պատասխանէր Ղարիբ, եւ չօյելով դայն՝ կ'աւելցնէր. — Տէվրիշի մը նուէրն է այս գաւազանը, որուն շնորհիւ՝ կեանքս փրկուեցաւ, երբ աւաղակները կողոպտեցին զիս, Հնդկաստանի անապատներուն մէջ:

Յետոյ, երբ որ Ղարիբ պահ մը առանձին կը մնար, կը սկսէր մենախօսել.

— Զմրուխտ մատանի մը պահած եմ այս դա-
ւադանին ծայրը դռնուող մետաղէ մատնոցին տա-
կը: Այո՛, Վրէժին նշանածին համար կը պահեմ
դայն: Օր մը, շատ հեռու չէ այդ օրը, հարսնացուիս
մատը պիտի անցնեմ այդ աղուոր մատանին, որ...

Գիւղացիները, որոնք լռիկ մնջիկ դիտողներ
են, զանազան պատմութիւններ յօրինած էին, Ղա-
րիբին դաւադանին շուրջ: Ոմանք կը պնդէին, թէ
այդ դաւադանը ոսկիրով լեցուն էր: Ուրիշներ կը
հաստատէին, որ այդ դաւադանը տեսակ մը թրա-
ման էր, եւ որուն մէջ գաղտնօրէն գետեղուած էր
բարակ եւ սրածայր սուր մը:

Գիւղին կալուածները՝ մի քանի անգամ փորձե-
ցին զողնալ Ղարիբին նշանաւոր դաւադանը, բայց
չյաջողեցան եւ միշտ ալ ենթարկուեցան Ղարիբին
դանակոծումին:

Տարօրինակ դիպուածով մը այդ զմրուխտ մա-
տանին դարձած էր սեփականութիւնը Ղարիբին:
Տարիներ առաջ երբ Ղարիբ իր գիւղը ձգելով Ռու-
սաստան անցաւ, քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ թա-
փառեցաւ ան՝ ի խնդիր շահաւէտ գործի մը, ճա-
րահատ՝ հասաւ Թիֆլիս, ուր յաջողեցաւ, պանդո-
կի մը մէջ, գործ մը ճարել:

Օրին մէկը, Հնդկաստանէն հոն եկաւ հարուստ
Մահարաճա մը եւ իջեւանեցաւ այն պանդոկին
մէջ, ուր Ղարիբ բեռնակրութիւն կ'ընէր: Մահա-
րաճան Ղարիբին անթերի եւ թիկնեղ հասակը տես-
նելով՝ զոհացուցիչ թոշակ խոստացաւ անոր եւ իր
հետը Հնդկաստան տարաւ եւ դայն կարգեց պար-
տիզպան՝ իր կանանոցին պարտէզին համար:

Շատ դժ էր Ղարիբ՝ իր այս նոր գործէն, որ
կը յիշեցնէր իրենց պարտէզին կեանքը: Օրն ի բուն

ան կ'աշխատէր, Մահարաճային ընդարձակ պար-
տէզին մէջ եւ երեկոնները՝ իր խուցը քաշուելով կ'ե-
րազէր իր Սարիի մասին: Ատեն ատեն նամակ կը
ստանար իր կնոջմէն, որուն՝ մի քանի ամիսը ան-
գամ մը, ապրելու հափ դրամ կ'ուղարկէր:

Այսպէս կ'անցնէին պանդուխտին օրերը, մէկը
միւսին ետեւէն, երկինքէն թռչող կռունկներու նը-
ման:

Գիշեր մը Ղարիբ իր չիպուխը քաշելով կ'եր-
գէր իր խցիկին մէջ միայնակ:

«Կռունկ ո՞ւստի կուգաս

Ծառայ եմ ձայնիդ,

Կռունկ մեր աշխարհէն

Խապրիկ մը չունի՞ս»:

Պանդուխտներուն միակ մխիթարութիւնն է
երգը, որ կը զովացնէ հայրենի կարօտով տոչորուող
անոնց սրտերը: Ո՞ր պանդուխտը չի գիմեր այդ
սփոփարար սպեղանիին, կռունկի երգին:

«Կռունկ մեր աշխարհէն

Խապրիկ մը չունի՞ս...»

Կամացուկ մը, դուռը զարնուեցաւ: Ղարիբ՝
ընդհատեց իր երգը եւ ականջ դրաւ՝ սիրտը դող ե-
լած: Ո՞վ կրնար ըլլալ, դուռը զարնողը, գիշեր-
ուան այդ պահուն:

Կրկին զարնուեցաւ դուռը եւ Ղարիբին «մտիբ»
խօսքին վրայ, ներս մտաւ՝ գլխէն մինչեւ կրունկը
փաթթուած կին մը:

— Ղարիբ, ըսաւ անձանթ կիներ:

— Ո՞վ ես դուն, ինչո՞ւ եկար հոս, հարցուց
Ղարիբ՝ չուարած:

— Տիրուհիդ եմ, Ղարիբ, ձայն մի հաներ, ը-
սելով, անձանթ կիներ մէկգլի ըրաւ իր երեսը ծած-

կողքովը եւ նստեցաւ Ղարիբին քովիկը գտնուող բազմոցին վրայ:

— Կ'աղաչեմ, տիրուհի պաղատադին խօսեցաւ Ղարիբ. պատմութեանիդ քանցքը համբուրեմ, կը խնդրեմ, հեռացիր ասկէ: Եթէ Մահարաճան իմանայ, կը գլխատէ զիս, գլխաւ ինծի, տիրուհի, եւ հեռացիր շուտով: Քեզ համար ալ վտանգաւոր է...

— Հոգ չէ. — ընդմիջելով խօսեցաւ Մահարանին. — Իմ կեանքը այնքան ալ կարեւորութիւն չունի: Կը պատահի այնպէս, ինչպէս, որ ճակատագիրը տնօրինած է: Մի վախ՛նար, Մահարաճան գինով է, այս գիշեր: Ղարիբ, ծառայութիւն մը պիտի մատուցանես ինծի, որուն համար լիովին պիտի վարձատրեմ քեզ: Միայն քեզի կը վստահիմ: Հընդիկ սպասաւորներէն կը քաշուիմ, դուն ազնիւ ցեղի մը զաւակն ես, կը կատարե՞ս խնդիրքս...

— Մահարաճան ի՞նչ կ'ըսէ, ես...

— Մահարանին է հետզ խօսողը, եւ քեզի հըրամայողը, — խօսեցաւ Մահարանին՝ յուզուած շեշտերով, — խելքդ գլուխդ հաւաքէ, եւ մի մերժեր, հակառակ պարագային ... մի մոռնար, որ հնդկուհիները՝ վարձատրել ալ գիտեն, պատժել ալ, հասկցա՞ր...

— Մի սրդողիր Տիրուհի, ի՞նչ է, ի՞նչ կ'ուզես, որ ընեմ... կը համաձայնիմ:

— Նամակ մը պիտի յանձնեմ քեզի, եւ այս գիշեր իսկ պիտի մեկնիս հօրս, Մեծ Մահարաճային ապարանքը, ուր կը հասնիս արեւածագէն առաջ, պայմանաւ՝ որ արագ քալես: Շատ կարեւոր է, որ առաւօտ չեղած՝ այդ նամակը հասցնես հօրս: Հակառակ պարագային, ի՞նչ փոյթ, դուն ալ գիտցիր,

որ Մահարաճան՝ տէրդ, ուրիշ կին մը եւս պիտի առնէ:

— Այդքա՞ն...

— Այո՛, ահաւասիկ կնքուած նամակը: Ահա՛ քեզի տասը ոսկի ալ նուէր: Կէս ժամէն կը մեկնիս, հակառակ պարագային, վիճակդ... լաւ է, որ չըսեմ: Շուտ ըրէ, մի տնտնար, կէս ժամէն ճամբայ ելիր:

— Գլխուս վրայ, տիրուհի...

— Շատ լաւ, կեցիր քեզի յիշատակ մը նուիրեմ, — ըսելով, Մահարանին՝ իր ճկոյթ մատէն զմրուխտ մատանի մը հանելով տուաւ Ղարիբին, եւ քալեց դնաց:

Բայց Ղարիբ արդէն զղջացած էր իր տուած խոստումին համար: Ուրիշ ճար չկար սակայն, հակառակ պարագային իդական սեռի անդուծ վրիժառութեան նշաւակ պիտի դառնար:

Սիրուն մատանի մըն էր Մահարանին նուէրը: Մատանին զմրուխտէ ազնիւ վրան Պուտտայի, ծալլապատիկ նստած, փոքրանկարը փորագրուած էր:

Ղարիբ չուզեց բաժնուիլ այդ խորհրդաւոր մատանիէն, որ հնդիկ ոսկերչութեան հիանալի մէկ արդիւնքն էր: Փայտէ կոշտ դաւազան մը դտաւ ան եւ անոր մէկ ծայրը փորելով, հոն տեղաւորեց մատանին. յետոյ մեղրամոմով կնքեց ծակը եւ վրան անցուց մետաղէ մատնոց մը, ամրացնելով զայն երկու փոքրիկ դամբրով:

Կէս ժամ չանցած, Ղարիբ՝ ըստ իր խոստումին, ծուռ ու մուռ դաւազանը ձեռքը, ճամբայ ինկաւ, դէպի Ալլահապատ, ուր կը գտնուէր Մեծ Մահարաճային շքեղ ապարանքը:

Մի քանի ժամ անընդհատ քալելէ վերջ, Ղա-

րիբ՝ հասաւ աղբիւրի մը քով, ուր ուղեց քչիկ մը հանգչիլ: Հաղիւ թէ նստեցաւ ան, յանկարծ երկու աւաղակներ վրան յարձակեցան եւ կողոպտեցին զինքը, տանելով կնքուած նամակը եւ ոսկիները:

Բարեբախտաբար, իր դաւաղանին ձեռք չղլսուցին: Ո՞վ ինչ ընէր անտաշ գաւաղանը, որ աղքատ մութրացեալներուն է վայել:

Ահա՛, այսպէս՝ Ղարիբին անբաժան ընկերը դարձաւ ծուռ ու մուռ գաւաղանն ու զմրուխտ մատանին:

Ղարիբ, իր տիրուհիին վրէժխնդրութենէն վախնալով, չուզեց կրկին իր նախկին գործին վերադառնալ: Օրերով քալելէ վերջ, հասաւ Պոմպէյ, ուր շարունակեց բեռնակրութիւն ընել:

V

1914-ի դարունն էր:

Համաշխարհային դռն ու բռն՝ տակաւին սկսած չէր: Հայերը, Տաճկաստանի մէջ, իրենց խոստացուած բարեկարգութեան հեռանկարէն դիւթուած, կը մրափէին անտարբերութեան խոր քունով: Ո՞վ էր ինքնապաշտպանութեան մասին մտածողը: Ո՞վ էր զէնք ու փամփուշտ դնողը: Կային ափ մը խենթեր միայն, որ կը հաւատային ինքնապաշտպանութեան: Մինչ այդ՝ հայ հարուստը, ոսկի դիզելու մարմաջէն տարուած՝ կ'անգլիտանար իր գլխին վրայ սլայթելիք ահեղ փոթորիկը:

Ղարիբին առեւտրական գործը շատ յաջող էր: Ան՝ արդէն կը սեպուէր գիւղին մեծահարուստը, որուն մէկ հատիկ տղան, Վրէժ, տասնեւութը տարեկան կտրիճ երիտասարդ մը եղած էր:

Գիւղին հարսնցու աղջիկները՝ դաղտագողի նայուածքներ կ'ուղղէին Վրէժին, երբ ան ձի նըստած կ'անցնէր աղբիւրին քովէն:

Հապա՛ հարսնցու աղջիկներն ու տէր մայրերը, որոնք տիկին Սարայի տունը ջրի ճամբայ ըրած էին: Կարգուելիք աղու տէր տիկին Սարան՝ շատ կա-

րեւոր անձնաւորութիւն մը եղած էր, գիւղացի կիներու աչքին: Գիւղացի կիները կը վաղէին անոր տունը, օգնելու համար անոր առտնին աշխատանքներուն:

Մինչ տիկին Սարան, համեստ բնաւորութեան տէր մայրը, բոլորին ալ հետը հեղութեամբ կը վարուէր, առանց սին յոյսերով օրօրելու անոնց սրտերը:

Սակայն, Վրէժին աչքը Շողիկին վրան էր:

Շողիկ՝ գիւղին տէրտէրին, Տէր Վահանին, միամօր աղջիկն էր: Տասնըկէ տարեկան կայտառ աղջիկ մը՝ գիշերուան խաւարին պէս սեփ սեւ աչքերով եւ հորիզոնէն նոր բարձրացող լուսնկան յիշեցնող կարմրտուն ալսերով: Հապա անոր երկայն աղուոր մազերը ... Եօթը գիւղին բերնի ծամոցն էր:

Շողիկ՝ կը սիրէր Վրէժը՝ որ կաս կարմիր կը կտրէր, երբ անոր կը հանդիպէր, աղբիւրին ճամբուն վրան: Անոնց աչքերը՝ կը հանդիպէին իրարու եւ կը խօսէին սիրոյ անխօս բարբառով:

Աչքով եւ արտայայտութեան փոխանակումով, կը յայտնեն իրենց սէրը գիւղացիները, որոնք քաղքենի սիրահարներուն լրբութեան մօտեցող ազատութիւնն ու համարձակութիւնը չունին:

Այսպէս, Վրէժ եւ Շողիկ կը ջանալին իրարու սիրտը կարգալ՝ իրարու աչքերէն, երբ սրտահաբար կամ դիտումնաւոր հանդիպումներ կ'ունենային: Սէրը՝ սկսած էր ծլիլ անոնց կոյս սրտերուն մէջ, օրին մէկը ծաղիկներ բանալու համար հոն՝ անուշաբոյր:

— Տէր Վահան, — խօսեցաւ Ղարիբ, երբ օր մը, երկուքը առանձին նստած սուրճ կը խմէին Ղա-

րիբին խանութին առջեւ, — Վրէժը պիտի կարգեմ, ի՞նչ կ'ըսես, կարգուելու ատենն է: Միակ ժառանգորդս է ան... այսքան մալ, միւլի որո՞ւն պիտի մնայ: Այսօր կամ, վաղը չկամ, կենդանութեանս տղայիս օրը տեսնեմ... ի՞նչ կ'ըսես Տէր Վահան:

— Դուն գիտուն ես, պրն. Ղարիբ, — խօսեցաւ գիւղին տէրտէրը, Փը՛րթ, Փը՛րթ խմելով սուրճը, — Ուղածիդ պէս կարգադրէ: Տէրը մուրազիդ հասցընէ քեզ: Աստուած երկար կեանք թող տայ Վրէժիդ, մաշալլահ, կտրիճ տղայ է, Սիլիկենց հարսանիքին ի՞նչ աղուոր ալ կը պարէր:

— Շատոնց ի վեր՝ քեզ հետ դադանօրէն խօսիլ մտադրած էի, այսօր, վաղը ըսելով ձգձգեցի: Հիմա առիթը ներկայացաւ, առանձին ենք, կրնանք խօսիլ:

— Ըսէ նայիմ, օրհնած, ի՞նչ է եղեր:

— Հա՛, քիչ առաջ Սիլիկենց հարսանիքին խօսքը կ'ընէիր: Ես ալ ներկայ էի հարսանիքին օրը: Աղջիկդ Շողիկը տեսայ, Աստուած երկար կեանք տայ իրեն, սեւ օրեր չտեսնէ, ո՞րքան մեծցեր է, քամամ հարսնցու աղջիկ եղեր է:

— Այո՛, շատ արագ մեծցաւ Շողիկը, որ դեռ անցեալ ամառ պղտիկ աղջիկ մըն էր: Երէցկնոջ պէս աշխատասէր ալ է, ձեռքէն դործ չի փախիր:

— Լաւ խօսեցար տէր հայր, — աղջիկ ըսածդ իշխիզաք ըլլալու է, երանի թէ ատանի աղջիկ մը Վրէժիս գրամէք ըլլար:

—

— Ի՞նչ կ'ըսես, Տէր Վահան, եկուր հետդ խրնամի ըլլանք, Աստուծոյ հրամանաւ՝ Շողիկը տըղուն կուտա՞ս:

— Եթէ գրամէք է, կ'ըլլայ, գրամէքիմ առջեւ

անդօր է մարդը: Բայց մէյ մը երէցկնոջ հարցնեմ,
աղջիկը անոր կը պատկանի:

— Մեր Սարան երէցկնոջ նաւորը բռներ է: Ար-
դէն երկուքը եփեր են խնդիրը, հիմա կարգը մեր
երկուքին է: Մն շատոնց որոշումս տուեր եմ, տուր
ձեռքդ տէ՛ր հայր, խեղճի ըլլայ:

— Նայինք Շողիկը ինչ կ'ըսէ, ժամանակուան
աղջիկները քիչ մը ալափրանկա են...

— Եթէ ես փորձառու մարդ եմ, ուրեմն պիտի
ըսեմ որ Շողիկը «չէ» չ'ըսեր: Սիւրկենց հարսանի-
քին օրը ես կը գիտէի Շողիկին եւ Վրէժին շարժու-
ձեւերը եւ անոնց փոխանակած աղնարկները...:
Անոնց աչքերը կը խօսէին...

— Եթէ, իսկապէս այդպէս է, բան մը կ'ընենք:
Շիտակը խօսելով՝ պատիւ է ինձ համար, քեզի պէս
եկեղեցասէրի մը հետ խնամիրութիւնը: Խեղճի թող
ըլլա՛յ այս գիշեր կը խօսիմ երէցկնոջ եւ վաղը քե-
զի կ'իմացնեմ, չ'ըլլա՞ր:

Կեցցե՛ս, տէ՛ր հայր, երբ երկուքս խնամի ըլ-
լանք, մեր կոնակը գետին բերող չ'ըլլար:

Օրեր առաջ, Սիւրկենց հարսանիքին գիշերը,
Վրէժ եւ Շողիկ, առիթ ստեղծած էին իրարու հետ
տեսնուելու եւ իրարու հաւատարիմ սէր խոստա-
նալու:

Այնպէս, որ երբ իրիկուն մը երէցկինը Շողիկին
հարցում ուղղեց. — «Դուն գիտես» ըսելով ան փա-
խած էր անոր ներկայութենէն, եւ այդ իրիկուն ան
չկրցաւ նայիլ հօրը աչքերուն մէջ, երբ սեղան նըս-
տեցան:

Մեծ Զատիկէն շաբաթ մը առաջ նշանուեցան
Շողիկն ու Վրէժ: Բայց այնքան ալ հեշտութեամբ

չվերջացաւ անոնց նշանուութեան, որ ընթացաւ ըստ
գիւղին սովորութիւններուն:

Տէր Վահան եւ Ղարիբ, իրարու հետ գործը ե-
փեղէն վերջ, ուղեցին որ գիւղին սովորութիւնները
չ'անտեսուին: Ո՞րքան վիպական են գիւղին նշան-
տուքի սովորութիւնները, որոնք աւա՛ղ, կորսուե-
լու վրայ են այժմ:

Տիկին Սարա՝ իր դրացնուհիներէն երկուքին
հետ՝ երէցկնոջ տունը գնաց, խօսքկապի համար:
Շողիկը՝ ամչկոտ աչքերով եւ կարմրուած ալուերով
բարի դալուստ մաղթեց անոնց եւ ձեռքերին համ-
րուեց: Յետոյ՝ իր թեւերը խաչաձեւելով կանգ-
նեցաւ սիւնին առջեւ, միշտ պատրաստ՝ ծառայելու
հիւրերուն:

Հետեւեալ օրը Ղարիբ՝ երկոտանեակ մը գիւ-
ղացի մեծաւորներու հետ, մօտակայ Դեղին Ձոր
գիւղին տէր հօր առաջնորդութեամբ, Տէր Վահա-
նին տունը գնաց: Հոն, Տէր Վահանին աղգականե-
րուն ներկայութեան, Աստուծոյ հրամանով եւ
Մարգարէին խօսքով՝ Շողիկին ձեռքը խնդրուեցաւ
Ղարիբին տղուն՝ Վրէժին համար:

— Բարով, հաղար բարով եկաք գիւղացիներ՝,
եւ դուք Տէր Մովսէս, որ պատուեցիք ձեր նուաստ
եղբոր տունը՝ ձեր ներկայութեամբ: Մեր գլխուն
վրայ տեղ ունիք, հրամայեցէք, պատրաստ ենք ծա-
ռայելու ձեզի: Քերո՞ր, սուրճ բեր հիւրերուն, խօ-
սեցաւ Տէր Վահան՝ հիւրասիրաբար:

— Չ'երկարենք, Տէր Վահան, — խօսեցաւ Տէր
Մովսէս, մենք եկած ենք Աստուծոյ հրամանով ձեր
Շողիկին ձեռքը խնդրելու պարոն Ղարիբին տղուն,
Վրէժին համար: Ի՞նչ կ'ըսէք, Տէր Վահան, կը հա-
մաձայնի՞ք...

— Ատիկա պատիւ է մեզ համար... Հազար բարով եկաք, բայց ինչո՞ւ այդքան կ'աճապարէք: Մեր Շողիկը պզտիկ է տակաւին, թող անցնին մէկ երկու տարիներ: Նայինք, եթէ գրամէք է, գրամէք ինչ կ'ընանք ըսել:

— Ամմա ըրիր, հա', խօսեցաւ, անդիէն, Ղաբիբին մօրուսաւոր հօրեղբայրը, Հաճի Ստեփանը. — Մաշալլահ, դուրպան ըլլիմ Աստուծոն, Շողիկը քամամ հարսնցու աղջիկ է, ալ ինչո՞ւ սպասենք: Երկաթը տաք տաք ծեծելու է:

— Խօսքը Տէր Մովսէսինն է, տեղը կեցիր Հաճի Ստեփան, պոռացին ներկաները:

— Ես խօսքս ըսի, բացականչեց Տէր Մովսէս: Դեղին Զորէն մինչեւ հոս աղջիկ ուղեւոր եկեր եմ, ինծի ձեռնունայն մի զրկէք, Տէր Վահան, ի՞նչ կ'ըսէք:

— Աղջկան մօրեղբայրը գիտէ, պատասխանեց Տէր Վահան, իր աներձաղը ցոյց տալով:

— Դուն ի՞նչ կ'ըսես Սարգիս աղա՛...

— Ինծի խօսք կ'իյնայ որ, աղջկան հօրեղբայրը գիտէ, անոր հարցուցէք:

— Խօսի՛ր, նայինք, տիրացու Գէորգ:

— Ինծի հարցնե՞լ կ'ըլլայ, Տէրտէրին ձեռքն է:

— Նորէն քեզի մնաց վերջին խօսքը, Տէր Վահան:

— Երէցիկներ գիտէ, պատասխանեց Տէր Վահան. աղջիկը՝ իր մօրը կը պատկանի, անոր հարցուցէք:

Երէցիկինն ալ ուրիշ կ'ընե՞րու հետ, միւս սենեակը նստած՝ կը խօսակցէր:

— Երէցիկներ թող գայ, երէցիկներ կանչեցէք, պոռացին ներկաները, միաբերան:

Երէցիկներ ներս մտնելով՝ բարեւեց եւ Տէր Մովսէսին աջը համբուրեց:

— Երէցիկին քոյրիկ, խօսեցաւ Տէր Մովսէս փափկութեամբ. — Մենք եկած ենք աղջկանդ ձեռքը խնդրելու պրն. Ղարիբին տղուն համար, ի՞նչ կ'ըսես, համաձայն ես:

— Օրհնեա ի տէր, պատասխանեց երէցիկներ. — Հայրը գիտէ, մի՞թէ բերանս կ'ընամ բանալ երբ հայրը ողջ է:

— Հայրը քեզի կը թողու վերջին խօսքը, երէցիկին:

— Ուրեմն հօրեղբայրը գիտէ, մօրեղբօրն ալ կամքը իմացէք:

— Բոլորն ալ քեզի կը թողուն՝ վերջին խօսքը, ի՞նչ կ'ըսես, երէցիկին:

— Ուրեմն աղջկան կամքը հարցուցէք, նայինք ա՞ն ինչ պիտի ըսէ:

— Կեցցէ՛ր երէցիկներ, պոռացին ներկաները. Տէր Մովսէս եւ աղջկան մօրեղբայրը անցան միւս սենեակը, հարցուփորձելու համար Շողիկը, որ ուրախութենէն կուլար:

Հինգ վայրկեան վերջ՝ Տէր Մովսէս իր ձեռքերը շոյելով, Ժպտալիբ ներս մտաւ, ըսելով որ «ծընողքս գիտեն» ըսած է Շողիկը:

— Ուրեմն վերջացաւ խնդիրը, պոռացին ներկաները եւ սկսան իրարու ձեռք թօթուել, զիրար շնորհաւորելով:

Այն պահին, Ղարիբենց բակը հաւաքուած երկտասարդները սկսան հրացան պարպել եւ ուրախութիւն ընել: Մինչ՝ աստին, քահանային տան մէջ, հիւրերը՝ աղուոր մը կերան եւ խմեցին եւ «խերլի ըլլա՛յ» ըսելով իրար շնորհաւորեցին:

Կերուխումէն վերջ, Տէր Մովսէս՝ նշանաւորի արարողութիւնը կատարեց, օրհնելով նշանը: Այդ միջոցին Ղարիբ՝ գիւղացիներուն ներկայութեան, դողդոջուն մասներով, դաւաղանին ծայրէն, հանեց տարիներէ ի վեր պահուած մատանին եւ իր ձեռքով անցուց զայն Շողիկին մօտը:

Վերջապէս, լուծուած էր, դաւաղանին դադունիքը: Գիւղացիներուն ենթադրութիւնը, շատ ալ այնքան անհեթեթ չէր:

* * *

Շատ չանցած՝ Յուլիոս ամսուն քսանհինգին, Սանասորայ արշաւանքի տարեգարձին, գեղջկական հարսանեկան արարողութիւններով պսակուեցան Շողիկին ու Վրէժ:

Դհօլն ու զուռնան, տափն ու ծնծղան, երգն ու պարը, օղին եւ մէզան, փիլաւն ու հերիտան, հարսանիքին համ բերին:

Ամբողջ գիւղը, աղքատ եւ հարուստ, մեծ եւ փոքր, այր եւ կին, եօթը օր եօթը գիշեր ուրախութիւն բրին:

Սեւ Սար գիւղին վերջին հարսանիքը եղաւ, Վրէժինը: Համաշխարհային փոթորիկը մօտեցած էր: Շուտով պիտի չլթայադերձուէր ահեղ մբրիկը ու քարուքանդ ընէր Սեւ Սար գիւղը ու անոր փլատակներուն մէջ թաղելով նահապետական կենցաղով ապրող այդ անմեղուկ գիւղացիները:

Այո՞, փառաւոր հարսանիք մը բրաւ, Ղարիբ՝ իր մէկ հատիկ տղային սիրոյն համար:

Ու կը ծիծաղէր Սարի, Վրէժին մայրը:

Գիւղին հարսանիքը, վէպ մը առանձին... Ո՞րքան տարբեր է գիւղին հարսանիքը, քաղքի հարսանիքներէն, որ շատոնց կորսնցուցած են իրենց

վրայականութիւնն եւ բանաստեղծութիւնը:

Անուշ է գիւղին հարսանիքը, որպէս մեղրը վայրի, քաղցր՝ որպէս խաղողը, որ կը դեղնի որթատունկի ճիւղերուն վրայ, աչնան առաւօտուն, բուրումնաւէտ՝ որպէս վայրի մանիշակը, որ կը փթթի թուփերու զովասուն ստուերին մէջ:

Երկուշաբթի օր մը, հարսանիքէն տասը օր առաջ, Ղարիբ իր աղջականները մօտալուտ հարսանիքին հրաւիրեց՝ անոնց նուէրներ ղրկելով, փոխան հրաւիրագրի: Դեռատի աղջիկներ, ծիծաղելով՝ տունէ տուն շրջեցան եւ նուէրներ բաշխելով «հրամայեցէք, հարսանիք ունինք» ըսին եւ հրաւրեցին հարսնեւորները:

Օր մը վերջ, Շողիկին տունը հաւաքուեցան գիւղին աղջիկները եւ սկսան անոր հարսանեկան հագուստները ձեւել ու կարել: Ու կը ծիծաղէր չէնչոյ Շողիկ, կատակելով աղջիկներուն հետ:

Հարսանիքէն մի քանի օր առաջ, հրաւիրեալները խուժեցին Ղարիբենց տունը, բերելով իրենց նուէրները, եւ անմիջապէս դործի լծուեցան հարսանիքի պատրաստութեան համար: Բերին անոնք, հաւկիթ, բրինձ, վառեակներ, դառնուկներ, ամէն մէկը իր կարողութեան համաձայն, եւ լեցուեցաւ Ղարիբին տունը հարսնեւորներուն բերած նուէրներով:

Հարսանիքը սկսած էր...

Պսակէն օր մը առաջ, հարսնեւորները ցորեն լուալու դացին գիւղին աղբիւրը: Զինուած երիտասարդներ, երգելով, պարելով, ընկերացան ցորենի ամանները շալկելով դէպի աղբիւր վազող աղջիկներուն: Մինչ՝ դէօլն ու զուռնան, իրենց ջիւղերը

ցնցող մեղեդիներով ծերացածներն անգամ պարելու կը մղէին:

Ի՞նչպիսի մեղեդի, — պիտի ըսէք, դէօլ ու զուռնային հանած աղմուկին ականարկելով: Ա՛, բարեկամներս, չա՛տ, չա՛տ անուշ կը հնչեն դէօլին աղմուկը եւ զուռնային ականջ ծակող սուր ճիւղ՝ գիւղացիին, որուն ոսկորները կը թրթռան անոնց ձայնին աղբեցութեան տակ:

Անցած են տարիներ, — դրեթէ մոռցած եմ գիւղն ու գիւղին կեանքը — բայց դէօլին եւ զուռնային անուշ երգը քաղցրօրէն կը լսուի ականջին մէջ:

Դէօլ ու զուռնա ... նուագախումբ մը ամբողջ, այդ երկու անբաժան ընկերները, մէկը միւսին լրացուցիչը:

Այս սողերը դրի առած պահուս, պահ մը կը դռնմ աչքերս եւ ,երեւակայութեամբ կ'այցելեմ սիրելի ծննդավայրս, մեր գիւղը, ուր շատ հեղ պարեր եմ՝ դէօլ ու զուռնային յարմարցնելով ոտքերուս համաչափ թրփթփոցը: Դրօ՛մ, դրօ՛մ դը դրօ՛մ... կը հնչեցնէ դէօլը, մինչ զը՛... զը՛... զը՛... կը փչէ զուռնան: Կը դողան ծունկերս, տաք հոսանք մը կ'անցնի ողնաշարիս մէջէն եւ «ա՛խ» մը կը թռի բերանէս, աչքերս կը սրբեմ, կուլա՛մ..., ա՛խ մեր գիւղը:

Աղբիւրը հասած են արդէն... Աղջիկները կը լուան եւ կը մաքրեն ցորենը, հէրիսային համար անհրաժեշտ այդ հատիկները: Մինչ անդին, հրապարակին վրայ բոլորակ մը կազմած, կը պարեն գիւղին երիտասարդները եւ կը հնչէ դէօլն ու զուռնան... Դրօ՛մ... դրօ՛մ... դրօ՛մ տը դրօ՛մ... զը՛... զը՛... զը՛... կը փչէ զուռնան: Կը վերադառնան:

Սոցոր կաթսաներու մէջ կ'եփեն փրկան ու հէ-
րիսան, տօրման ու քիւֆթէն: Մորթած են երկու-
տասնեակ մը գառնուկներ եւ կը դառնայ շիշ քէպու-
պը՝ կրակին վրայ, անուշ անուշ բուրելով:

Օղին կը խմեն ջուրի պէս եւ կը պարպուին մէ-
դային ամանները, կրկին լեցուելու համար: Կ'եր-
զեն ու կը պարեն երիտասարդները, որոնց կը միա-
նան գիւղին աղջիկները եւ հարսները: Բայց ո՞ւր
են դժօրն ու գուռնան. գիւղին մեծամեծները հրա-
ւիրելու դացած են այդ գոյգ նուազները:

Գիւղին մեծամեծները քաշուած են ներսը, ուր
կը թրջեն իրենց չորցած կոկորդները՝ «կենդանու-
թիւն», «անուշ խմես» պոռալով եւ իրարու «տարտ»
կարդալով:

Դիմացի տանիքին վրայ կը պարեն գիւղին կալուօշ-
ները, սուր ճիւղեր արձակելով: Մինչ ատեն ատեն,
կը գոռան հրազենները:

Ո՞վ է քունի մասին մտածողը:

Բայց ո՞չ, դեռ փեսան լուալու արարողութիւնը
կայ, գիշերը ուշ ատեն, երիտասարդները փեսան կը
տանին աղբիւրը, բաղնիք տալու համար անոր: Մաս
մաքուր ըլլալու է փեսան, որ հարսին ծոցը պիտի
մտնէ հետեւեալ գիշեր...:

Արշալոյսը մօտեցած է, արագադները հեղ մը
կանչած են արդէն: Աղմուկը կը դադրի: Հարսնե-
ւորները մէյ մէկ անկիւն կ'ծկուած կը ջանան պահիկ
մը քնանալ: Գիւղը կը նիրհէ: Լուսթիւն:

Առաւօտ է արդէն: Արթնցած են հարսնեւորնե-
րը: Սկսած է կերուխումը, երգն ու պարը: Հարսը՝
եկեղեցի բերելու կ'երթան:

Կ'երթան հարսնեւորները, երգելով եւ խաղա-
լով, հրազեն պարպելով եւ թրախաղ խաղալով,

կ'երթան հարսը բերելու: Անոնք, չմեկնած, «Աստ-
ուած չնորհաւորէ», «Աստուած չնորհաւորէ» ըսե-
լով կը հագուեցնեն փեսան, որ սրտատրոփ կը սպա-
սէ, փեսեղբօր հետ, հարսին եկեղեցի գալուն:

Կ'երթան հարսնեւորները: Արդէն հասած են
հարսին դրան առջեւ, ուր կը սպասէ խելօքիկ ձի
մը, վղին վրայ կարմիր թաշկինակ մը, հարսը տա-
նելու համար:

Բայց ինչո՞ւ լաց ու կոծի այդ ձայնը հարսին
տան մէջ: Մեռե՞լ կայ հոն...

Ո՞չ, հարսը, ինկած իր մօր վղին, կուլայ, ու-
րախութենէ՞ն արդեօք:

Մայրը կը պատասխանէ. —

— Տանս զարդն էիր, աղջիկս, կ'երթաս,
Բնակարանիս սիւնն էիր, աղջիկս, կ'երթաս...

Ձեռքդ թեփ բռնէր, ոսկիի կը փոխուէր,
Ձեռքիս անձեռոցն էիր, աղջիկս, կ'երթաս...

Ուհո՞ւ... ուհո՞ւ... կուլան մայր եւ աղջիկ:

Հարսնեւոր աղջիկներն ու հարսները կը խուժեն
ներս եւ կը հագուեցնեն հարսը:

Ու կը մեկնին հարսնեւորները, հարսը իրենց
հետ տանելով:

Եկեղեցին լեցուած է բազմութիւնով:

Սուրբ պսա՛կ... «Առեալ զձեռն Եւայի եւ
սուեալ Աղամայ»...: Այժմ այր ու կին են անոնք:

Այսպիսի վիպական եւ բանաստեղծական հար-
սանիք մը ունեցան Շողիկն ու Վրէժ:

Սեւ Սար գիւղին վերջին հարսանիքը...

VI

1914, Օգոստոս ամիսն էր:

Համաշխարհային պատերազմը սկսած էր: Հրապարակային թերթերը կը գոռային խլացուցիչ զուլը-դումով: Ռուսները կը պայթէին աջ եւ ձախ, ցընցելով երկիրը: Գնդակները կը սուլէին վիշապներու պէս, եւ մարդիկ կ'իյնային պատուոյ դաշտին մէջ՝ խոչալի մը ծառայած ըլլալու մտածումով:

Արիւնը կը հոսէր հեղեղի պէս:

Աշխարհը բռնկած էր... Համայնակուլ բոցերը երկինք կը բարձրանային, սպառնալով նոյնիսկ աստուածային դահին վրայ բազմող Ամենակարողին*), որ երկրին վրայ տիրող աննախընթաց թոհ ու բոհ տեսնելով՝ իր քով կը կանչէր մեծագոյն մարդարէները, Մովսէսը, Մեսիան եւ Մուհամմէտը, անոնց հետ խորհրդակցելու համար:

— Մովսէս, կը խօսի Ամենակարողը՝ իր սպիտակափառ մօրուքը շոյելով.— Երկիր իջիր եւ խաղաղեցուր Ադամորդիները, որոնք քու տուած Տասը

*) Ընդհ. պատերազմի ատեն զինուորներէն ըսած եւ այս երկնային ժողովի մասին:

Պատերազմները մոռցած՝ իրար կը ջարդեն, մեղանչելով:

— Տէ՛ր Ամենակարող,— կը պատասխանէ Մովսէս, երկրպագութիւն ընելով.— Գթա՛ ինձ, Տէ՛ր, գթա՛ ինձ, քառասուն երկար տարիներ թափառեցայ անապատներուն մէջ, Քու ընտրեալ ժողովուրդը առաջնորդելով: Յոգնած եմ, Տէ՛ր, եւ ուժասպառ: Բացի ատկէ, իմ սիրելի ժողովուրդը գիտէ օգտուիլ պատերազմ կոչուող արհաւիրքէն: Տէ՛ր, Մեսիան զրկէ, երկտասարդ է ան, առոյգ եւ թարմ:

— Մեսիա՛, դուն գնա, եւ խաղաղեցուր աշխարհը, ուր քարոզեցիր աղաղակելով. «Կայսեր պատկանողը կայսեր տուէք, եւ Աստուծոյնը՝ Աստուծոյ.— կը խօսի Ամենակարողը երկտասարդ Մեսիային ուղղելով իր խօսքը:

— Տէ՛ր, ես երեսուն չորս տարեկան եմ, ի՞նչ պէս կրնամ երթալ երկիր, ուր ինծի անմիջապէս կը զինուորագրեն,— կը պատասխանէ Մեսիան՝ եւ իր վիրաւորուած ձեռքերը ցոյց տալով կը շարունակէ, պաղատագին շեշտերով.— Տե՛ս, Տէ՛ր, տա՛կաւին թարմ են վէրքերս, ու կ'արիւնին ոտքերս. Մուհամմէտը զրկէ, Տէ՛ր:

— Մուհամմէտ, եկուր դուն իջիր երկիր եւ զաղերեցուր սա պատերազմը, որ պիտի կործանէ երկիրը, կ'աղաղակէ Ամենակարողը՝ յուզուած:

— Տէ՛ր, Ամենակարող, կը բացականչէ Մուհամմէտ՝ վախցած,— գթա՛, ինձ Տէ՛ր, ես ալ արաբ ցեղին կը պատկանիմ, ձ. փաշան կախաղան կը բարձրացնէ զիս, ի՞նչպէս երթամ:

— Հապա, ո՞վ պիտի խաղաղեցնէ երկիրը, որ բոցերուն մէջ է. մի՞թէ չէք լսեր տառապող մարդկութեան աղաղակը, ողբն ու կոծը...

— Տէր, Դուն դնա՛, միայն Դուն կրնաս խաղաղութիւն պարգեւել տառապող մարդկութեան, — պաղատելով կը խօսին երեք մարդարէները միարեւրան:

— Անկարելի է, անկարելի է, — կ'աղաղակէ Ամենակարողը. — եթէ ես վար իջնեմ, Վ. կայսրը կը դրաւ թափուր դահս. ո՛չ, ո՛չ, ես չեմ երթար, ուրեմն թող բռնկի աշխարհը եւ թող կործանի հիմնայտակ...

— Հա՞, հա՞, հա՞...: Վախկոտներ ձեզի՛:

Ո՞վ է այդ, որո՞ւն ձայնն է,

Սատանան է, այդպէս քրքջալով խօսողը, որ իր սեւ թեւերը թափահարելով կը թռչէր դէպի երկիր, հրահրելու համար աշխարհակործան կրակը, որ պատերազմ կը կոչուի:

Պատերա՛ղմ...

Ինչո՞ւ, եղբայրը եղբոր դէմ կը կոուէր: Ինչո՞ւ Ազամորդիները իրար կը բզբռէին... Սատանա՛ն էր պատճառը:

Մի՞թէ մոռցուեր էին համաշխարհային խաղաղութիւնն ու միջազգային եղբայրակցութիւնը, որոնց անունով երդում պատառ կ'ըլլային քաղաքակիրթ ազգերուն առաջնորդները:

— Ի դէ՛հ, քաղաքացիներ...:

Ահա՛, օրուան կարգախօսը: Մոլեռանդութիւնը մարդոց առաջնորդը դարձած է, Մարդասպանութիւնը՝ առաքինութիւն հռչակուած է: Հակառակորդ կողմերը՝ իրենց դատին արդարութենէն ճառելով, աստուածային օգնութիւն կը հայցեն: Ոտից ցլուլու գինուած խումբեր, խաչեալ Յիսուսի պատկերին առջեւ ծնրադիր, իրենց զէնքերուն յաջողու-

թեան համար Անոր օրհնութիւնը կը խնդրեն:

Խենթեցա՛ծ են մարդիկ...

Ասդին Ժօրէյս մը, որ կը յանդգնի հեղնել «ի դէն» պոռացող մոլեռանդ ամբօխը, կ'իյնայ «հայրենասէրի» մը դնդակէն՝ մինչանդին, կայսր մը, որ միլիոնաւորներու կանխահաս մահուան պատճառ պիտի ըլլար, կը փառարանուի իրեններէն:

Ի դէ՛հ... խելագարուա՛ծ են՝ մարդիկ...:

Գառնուկը կատաղի վազը է դարձեր: — Ինչո՞ւ — «Հայրենիքը վտանգուած է» կ'աղաղակեն անոր ականջին, եւ ան՝ վտանգուած հայրենիքին պաշտպանութեան համար կը խոյանայ՝ նոյնպէս «վրտանդուած հայրենիքի» մը պաշտպանին վրայ: Մինչ անդին՝ միջազգային դրամատէրները, փափուկ թիկնաթոռներու մէջ թաղուած՝ կ'երազեն պատերազմէն իրենց շահելիք միլիոններու մասին:

Ի դէ՛հ, կը հրճուի ստատանան, կը հրահրէ եղբայրասպանութեան կրակը, որ կը ճարճատի կատաղօրէն:

Աստուած եւ Մարդարէները կը վախնան... Կը գոռայ թնդանօթը. կը պայթին ոռւմբերը. կը սուլեն զնդակները եւ մարդիկ կ'իյնան պատուոյ դաշտին վրայ:

Մայրե՛ր, որդեկորոյս հազարաւոր մայրեր, կ'անիծեն պատերազմը, մինչ՝ կռիւը կը շարունակուի անհեղօրէն, ու կրակը կը բոցաւառի կատաղօրէն:

Ինչ է պատերազմը, ո՛չ այլ ինչ, բայց միայն տիրելու տենչը՝ դասակարգային խմբակներուն, վառատիրութիւնը՝ այսպէս կոչուած առաջնորդներու: Ազատութիւնն ու փոքր ազգերու փրկութիւն-

ներ պատրուակներ են լույս, անոնք լույսիկներ են հըս-
կայ խարոյկը բռնկցնելու համար:

Ու մարդիկ կը սպաննեն զիրար, իրարու օգնու-
թեան ձեռք երկարելու տեղ: Ու մարդիկ կը բղբ-
տեն զիրար, իրարու վէրքերը ամօքելու եւ դարմա-
նելու տեղ: Ու մարդիկ կը յախշտակեն հացին պա-
տառը իրարու բերանէն, զայն հաւասարապէս բաժ-
նելու տեղ...

Ինչո՞ւ այս այլամերժութիւնը, ինչո՞ւ այս դա-
դանային եսասիրութիւնը: Աղատութիւնը, հաւա-
սարութիւնը, եղբայրութիւնը մոռցուած են իս-
պա՞ր: Ու մարդիկ կը ջարդեն զիրար:

Բռնկած է Եւրոպա՞ն...

Դաշնակից եւ զինակից բանակները կը դօտե-
մարտին: Եղբայրասպան հրդեհը կը ճարճատի կա-
տաղօրէն եւ կայծերը կը թռչտին աստ եւ անդ, նո-
րանոր վայրերու մէջ եւս բռնկցնելու համար հսկայ
խարոյկը մարդասպանութեան:

Բռնկած է քաղաքակիրթ Եւրոպան... Մեծ պե-
տութիւնները, երկու խումբի վերածուած՝ կը խեղ-
դեն իրար:

Տաճկաստանի առաջնորդները՝ հրճուանքով կը
գլխտեն մենամարտը, որ Եւրոպան արիւնով կը ներ-
կէ:

Ասոնք ալ՝ «ի գէն, օսմանցիներ», ըսելով գէն-
քի տակ առած են իրենց քաղաքացիները՝ պաշտ-
պանելու նպատակաւ «վտանգուած» հայրենիքին:

Ու կը սկսի ամօթալի սակարկութիւնը...

Արիւնարբու թուրքը՝ կը սկսի սակարկել յա-
նուն աղատութեան եւ փոքր ազգերու ինքնորոշման
համար կռուող «ասպետներուն» հետ:

Բայց ո՞չ, Դաշնակիցներուն հրամցուցած պա-

տառը անհրապոյր է թուրքին արիւնաթաթախ քիմ-
քին համար...:

Ու կը թեքուի զինակիցներուն կողմը: Լաւ պա-
տեհութիւն է մանաւանդ «չփացած» հայերուն փշա-
լից թնճուկն ալ լուծելու համար: Օն ուրեմն, գոր-
ծի՞, օգտուելու համար հաղուադիւտ այս պատե-
հութենէն:

Ու այսպէս, թուրքը կը նետուի զինակիցներուն
կողմը եւ գեհնական որոշումով մը կը ծրագրուի
հայոց բնաջնջումը...:

Ու կը սկսի գրուել հայոց պատմութեան սեւա-
գոյն էջը, կարմիր արիւնով, հարիւր հազարաւոր
անմեղ զոհերուն սրտերէն հոսող բոսոր արիւնով:

VII

Պոլսոյ մէջ՝ աննախընթաց իրարանցում կը տիրէր: Դիւանագիտական շրջանակները եռուղեով մէջ էին: Դաշնակից եւ զինակից բանազնացները՝ իրարու հետ կը մրցէին արինաւորութեան թուրքը՝ «հիւանդ մարդը», այս կամ այն կողմ շահելու համար: Անոնք կը քծնէին անոր պահանջները, կը շողոքորթէին զայն, կը կաշառէին, կ'ազաւէին, կը սպառնային: Մէկ խօսքով ամէն տեսակ միջոցներու կը դիմէին անոնք: Մինչ անդին՝ թուրք զեկաւարները քմծիծաղով կը դիտէին եւրոպացիներուն ալլանդակութիւնները, եւ առանց անոնց խոստումներէն կամ սպառնալիքէն աղբուրելու, իրենց գիտցածին պէս կը դարձնէին քաղաքականութիւններն:

Թուրքին դարաւոր թշնամին, Քէօր Մօսղօֆը՝ կը դօտեմարտէր ասեղ Ալամանին եւ հռչակաւոր Ալըստրիոյ հետ: Կովկասը, հաւանօրէն՝ անպաշտպան մնացած էր: Ուրեմն՝ ինչո՞ւ չհարուածել հիւսիսային արջը, թիկունքէն: Մի՞թէ յարմարագոյն առիթը ներկայացած չէր, եօթանասուն ութի վրէժը լուծելու համար: Այն ատեն՝ ռուսական բանակները Պոլսոյ դռներէն ետ դարձան, երբ Մեծն Ալ-

պիոն՝ իր ասեղ նաւատորմով, սպառնաց անոնց յառաջխաղացումին:

Բայց այսօր, նոյն ասեղ նաւատորմը Մեծն Ալպիոնի, իրենց դէմ կրնար թափել իր բարկութիւնը, հակայ թնդանօթներէն արձակուող ռումբերու միջոցաւ: Ուրեմն՝ ի՞նչպէս պիտի դիմանային Անգլիոյ հօր նաւատորմին խոյանքին առջեւ: Տարտանէլը կար... կրնային դոցել Տարտանէլը, որ յետոյ Անգլիոյ փառքին զերեզմանը պիտի ըլլար:

Է. Փաշան, իր աչքերով տեսած էր՝ զերմանալան ասարկու լեզէոնները, պողպատեայ սաղաւարդներով, որոնք անկասկածօրէն պիտի տանէին վերջնական յաղթանակը:

Ուրեմն, ինչո՞ւ չմիանալ յաղթողներուն եւ չվայելել յաղթանակի գինարբուքը...

Հապա՛, հայկական հարցը՝ որ դարձեր էր փուշ մը՝ խրուած «հիւանդ Մարդուն» կողքին: Ա՛, շատ դիւրութեամբ կարելի էր լուծել այդ հարցը, անդին չպրտելով այդ փուշը, մի անգամ ընդ միշտ:

— Ինչո՞ւ համար նոր Պուլիարիա մը եւս ըստեղծենք. — կ'ըսէին թուրք զիւանազանները, հայկական հարցին նկատմամբ:

Զինակիցները՝ կը խոստանային աչք դոցել թուրքերուն ներքին խնդիրներուն կարգադրութեան նկատմամբ: Ուրեմն այլեւս պատճառ չկար դերմաններուն իրկարար դիրկը նետուելուն:

Արդէն զօրաշարժ յայտարարած էին թուրքերը: Դհօլ եւ զուռնայով բացած էին ամիսներ առաջ, ամէն տեղ ցրուած դոց պահարանները, որոնց մէջէն դուրս եկած էր զօրաշարժի արքայական հրովարտակը:

— Զօրաշարժ յայտարարուած է: Զինուորական

տարիքի մէջ գտնուող օսմանցիներ, ի զէ՛ն: Զօրա-
շարժին առաջին օրն է:

Այսպէս գրուած էր Թուրք Սուլթանին նկարը
պարունակող հրովարտակին մէջ: Մի՞թէ կարելի էր
անհնազանդ ըլլալ՝ արքայական հրովարտակի կո-
չին: Բոլորը, բոլորն ալ դիմեցին նշանակուած վայ-
րերը եւ զինուորագրուեցան:

Խեղճ հայեր, որոնք նոյնպէս «օսմանցիներ» է-
ին, փութացին զինուորագրուելու, որպէսզի կարե-
նային ծառայել իրենց «վտանգուած օսմանեան հայ-
րենիքին»:

Խեղճ հայե՛ր, որոնք բնաւ չէին կասկածեր, թէ
ի՞նչպիտի քստմնեցուցիչ դաւեր կը նիւթուէին ի-
րենց գլխուն:

Տաճկաստանը կ'եռար հսկայ կաթսայի մը
պէս: Թուրք ղեկավարները՝ զինուորական պատ-
րաստութիւններու կողքին, կը ծրագրէին նաեւ բը-
նաջնջել հայերը, որոնք իրենց կողքին խրուած
փուշերն էին:

Վարչապետ Հ. փաշային պաշտօնատեղիին մէջ
հանգստաւէտ թիկնաթոռներուն վրայ ընկողմա-
նած, սիկառի ծուխին քուլաներով ողողուած մըթ-
նոլորտին մէջ, գաղտնի ժողով մը կը գումարուէր:
Այս ժողովին կը մասնակցէին, ի թիւհատի ազգեցիկ
պարագլուխներէն երեք հոգիներ՝ Թ. Շ. եւ Ն. պէ-
յերը:

Երեքներու այս դռնփակ ժողովին մէջ, վճըռ-
ուեցաւ բախտը՝ միլիոն մը հայերուն:

Թ. պէյ բացաւ ժողովը.—

— Ընկերներ, խօսեցաւ ան, շնական ժպի-
տով. մեր ոտնակոխ հայրենիքին սգաւոր դրօշակը
յաղթանքի օրէն վեր բարձրացնելու եւ մեր ամբար-

տաւան թշնամիներուն հպարտ գլուխները ճգմելու
դերազոյն ժամը հնչած է:

Ինչպէս որ ծանօթ է ձեզի, մեր քաջարի բա-
նակները՝ կազմ ու պատրաստ կը սպասեն հրամա-
նի, դարնելու համար թշնամին՝ իր սրտէն: Այլա՛հ՝
մեզի հետ է: Ինչպէս՝ կեալուրներուն դասը պի-
տի տանք, այս անգամ:

Այս պատերազմը շատ երկար չի կրնար տեւել:
Գերմանական յաղթական բանակները Փարիզի դռ-
ներն են հասած: Ուստի, պատերազմը չլրացած,
կիրքերը չհանդարտած, պէտք է, որ վերջնականա-
պէս լուծենք հայկական փշալից հարցը:

— Վերջապէս խելքի եկա՞ք, ընդմիջելով խօ-
սեցաւ Շ. պէյ, իր գլուխը երերցնելով, խորհրդա-
ւոր կերպով: Այդ հարցը շատոնց լուծուած ըլլալու
էր:

— Եթէ ինծի լսէիք, եթէ յորդորներուս անսա-
յիք, խօսքի խառնուեցաւ Ն. պէյ.— այդ թնճու-
կը 1909-ին լուծուած կ'ըլլար, եւ այժմ՝ մենք, մեր
բոլոր ուժերը կը տրամադրէինք թշնամին հարուա-
ծելու դործին: Մենք՝ շուտով կը դրաւէինք մեր
կորսնցուցած նահանգները եւ կ'իրականանար մեր
փանթուրանական ծրագիրը, մեր մեծագոյն երազը,
որուն իրականացումէն կախուած է Թուրքիոյ ա-
պագան:

— Մոռանք անցեալը. շարունակեց Թ. պէյ:
Աւելի լաւ է՝ ուշ, քան երբեք: Առիթը ներկայացած
է, այնպէս մը կարգադրենք սա շփացած հայերուն
խնդիրը, որ մինչեւ կէս դար խելքերնին գլուխնին
չգայ:

— Դահլիճը որոշ ծրագիր մշակած է այդ մա-
սին, հարցուց Շ. պէյ, սիկառ մը վառելով:

— Դահլիճը ինձ պաշտօն յանձնեց, որ ձեզ հետ խորհրդակցարար ծրագիր մշակենք, պատասխանեց թ. պէյ:

— Դահլիճը դործելու կատարեալ ազատութիւն պիտի տա՞յ մեզի... դերմանացիները եւ մեր զինակիցները պիտի չմիջամտեն, զիս կը հասկնաք, չէ՞. հարցուց Ն. պէյ, շնական ժպիտով:

— Գերմանացիները մեր ներքին դործերուն միջամուխ պիտի չըլլան... այդքանը՝ ապահոված ենք: Գալով դահլիճին միւս անդամներուն եւ վարչապետին, շատ դիւրին է խօսք հասկցնել մեզի հակառակիլ ուղղներուն, խօսեցաւ թ. պէյ:

— Կը լսենք, թէ ձ. փաշան հակառակ է հայկական հատուածին դէմ խստութիւն բանեցնելուն, — աւելցուց Ն. պէյ:

— Նոր առաքելութեան մը դուռը պիտի դռնենք դայն, որպէսզի չկրնայ միջամտել, — պատասխանեց թ. պէյ: Երկու օրէն Սիւրիա կը մեկնի ան...:

— Ուրեմն՝ խնդիրը կը հեշտանայ, բացականչեցին Ծ. եւ Ն. պէյերը միարեւան:

— Հետեւարար խօսքէն դործի անցնինք եւ ճըշդենք մեր բռնելիք ուղին, ըսաւ թ. պէյ:

— Խօսեցէք թ. պէյ, դուք էք ազդին առաջնորդը. — խօսեցաւ Ն. պէյ, քմիծաղով:

— Այո՛, առերեւոյթս այդպէս է, — պատասխանեց թ. պէյ խնդալով. բայց իրականին մէջ՝ դուք երկուքդ էք՝ ինծի այդ աստիճանին վրայ պահողը: Առանց ձեր կարծիքին՝ մենք ոչինչ կրնանք ընել: Դուք էք ազդին ուղեղը եւ իսկական առաջնորդը: Խօսեցէք, կը խնդրեմ, անկեղծ ըլլանք:

— Ծ. պէյին հետ մենք արդէն պատրաստած

ենք ծրագիր մը, միայն, թէ դործելու կատարեալ ազատութիւն կը պահանջենք, — աւելցուց ինքնահաւան Ն. պէյ:

— Բացատրեցէք, կը խնդրեմ, — խօսեցաւ թ. պէյ, կտրուկ շեշտերով:

— Համիտեան ջարդեր կազմակերպել եւ տասը օրուան մէջ բնաջնջել հայերը, ծծիկեր երախաներէն սկսեալ մինչեւ ծերերը, բոլորն ալ սուրէ անցնել: Ահա՛ մեր վերջնական եւ դործնական ծրագիրը, խօսեցաւ Ն. պէյ, առանց դույն ինչ յուզուելու:

— Մի՞թէ կարելի է այդքան ժողովուրդ ջարդել. հարցուց թ. պէյ, չուարած: Հասլա, եթէ դիմադրելու ըլլան, — խորհե՞ր էք այդ հաւանակաւորութեան մասին...:

— Վրաս դէ՞...: Այդ վախկոտ նապաստակները՝ պիտի դիմադրեն: Երկու հազար ասկեարով, ես անոնց հունտը կը չորցնեմ, պատասխանեց Ն. պէյ, ինքնահաւանի հովերով:

— Շատ ալ այդքան ինքնավստահ մի՛ ըլլաք. — ընդմիջեց թ. պէյ. ես մօտէն շփում ունեցած եմ հայ յեղափոխականներուն հետ. հայերը՝ բաւականաչափ զինուած են: Շատ սուղի կը նստի մեր վրայ, դանոնք ջարդելով փճացնելը: Մանաւանդ որ մեր քաջարի բանակները սահմաններուն վրայ կեդրոնացած են. յիմարութիւն է, բանակին զինուորները այդպիսի ծրագրի մը իրադրոծումին ծառանցիցնելը: Խուժանի միջոցով միայն, այդ դործը դուռի հանելու ալ անհնար է: Լաւ է, որ հայերուն զինուած ըլլալը նկատի ունենանք եւ սխալ քայլերով չվնասենք մենք մեզի:

— Այո՛, ես ալ դիտեմ, որ հայերը զինուած են. աւելցուց Ծ. — բայց զէնքը, հայուն համար ինք-

նապաշտպանութեան միջոց մը ըլլալէ աւելի՝ լուսանկարութեամբ համար պաճուճանք մըն են լոկ: Հայերը վառօղին հոտը չեն սիրեր: Մեր անլախ խուժանը՝ հայերու իսկ զէնքերով կը ջարդէ հայերը, որ իրենց կիներուն քղանցքին տակը կը պահուրտին վառօղին հոտը առածնուն պէս: Այդ անպիտանները պիտի դիմադրեն...:

— Միթէ՞ մոռցեր էք Զէյթունը, Սասունը — այդքան ալ ինքնահաւան չ'ըլլանք, — խօսեցաւ Թ. պէյ, համոզիչ շեշտով:

— Ուրեմն, ձեր ծրագիրը ի՞նչ է, հարցուցին Ն. եւ Ծ. պէյերը միարեւան: Զեր առաջարկը ի՞նչ է...

— Ըստ իս, շարունակեց Թ. պէյ, լաւազոյն կերպն է խաղալ հայերուն հետ եւ փճացնել զանոնք այնպիսի միջոցներով, որ ապագային հանրային կարծիքը չդատապարտէ մեզ: Եւրոպացիք...

— Նորէն Եւրոպացիք. — ընդմիջեց տաքլուխ Ն. պէյ, — ե՞րբ պիտի ազատինք Եւրոպացիներուն ձեռքէն: Մի՞թէ անոնք շատ անմեղուկ են:

— Իրաւունք ունիք, բայց այսուհետեւ խելացիութիւն է, դադարնի միջոցներուն դիմելը:

— Պարզեցէ՛ք ձեր ծրագիրը, բացատրեցէ՛ք մանրամասնօրէն. — խօսեցաւ Ծ. պէյ:

— Առաջարկս շատ պարզ է եւ մեկին, նախ եւ առաջ պէտք է, խստօրէն զինուորադրել հայ երիտասարդները, յետոյ՝ կեդրոնացնել զանոնք, այնպիսի ամայի վայրերու մէջ, ուրիշ, անոնք չկրնան միջամտել մեր ծրագրին մնացեալ մասերուն:

— Յետո՞յ...

— Յետոյ մնացած հայերը տարադրել դէպի

երկրին ներսերը, ուր անոնք կը ձուլուին մեր մէջ եւ կամ կը սնանկանան:

— Բայց դուք կը մոռնաք հայերուն տոկունութիւնը: Անոնք ո՛ր քաղաքին մէջ որ խմբուին՝ շուտով կը դրաւեն առեւտուրի հրապարակը եւ փոխանակ սնանկանալու՝ կը բազմապատկեն իրենց հարստութիւնը, խօսեցաւ Ն. պէյ փիլիսոփայել ջանալով:

— Այդ պարագային, անապատները եւ ճախճախուտ վայրերը կը քչենք զանոնք, աւելցուց Թ. պէյ: Այո՛, կը քչենք զանոնք անապատները, կ'արդիւնէք անոնց ազատ ճամբորդութիւնը, խոզերու պէս կը լեցնենք զանոնք ճախճախուտ վայրերու մէջ, ուր՝ անոնք կը փճանան ջերմէ եւ ուրիշ համաճարակներէ, — եզրակացուց Թ. պէյ:

— Մեր կազմակերպած հրոսախումբերը, վրիժառու չէքաները ողջ մնան, դոռաց Ծ. պէյ, ջերմին եւ թիֆոյին պակաս թողուցածը մենք կը լրացընենք, լմնցաւ դնաց:

— Կեցցես, աղաղակեց Ն. պէյ:

— Եզրակացնենք մեր խօսակցութիւնը, խօսեցաւ Թ. պէյ դիւային ժպիտով: Ես կը խօսիմ դահլիճի անդամներուն, որ խստօրէն հետապնդուի հայերուն զինուորադրութիւնը: Զէնք բռնելու ընդունակ բոլոր հայ երիտասարդութիւնը կը կեդրոնացընենք անմարդարնակ վայրերու մէջ: Յետոյ ես կը հրահանգեմ բոլոր կուսակալները, որ մնացած հայերը տարադրեն դէպի կանխապէս որոշուած վայրեր:

— Ու մենք ալ կը հրահանգենք մեր խմբապետներուն, որ իրենց հրոսախումբերով կոտորեն հայ

տղամարդիկը, մէկ հաստ խսկ չթողելու պայմանաւ, խօսեցաւ Ն. պէյ:

— Միայն թէ չափազանցութիւններ թող չպատահին: Մի մոռնաք, որ մեր մէջ Գերմանացի եւ Աւստրիացի սպաններ կան: Հրահանգեցէք ձեր խումբերը, որ իրենց «սրբազան դործը» կատարեն գլխաւոր կեդրոններէն հեռաւոր վայրերու մէջ: Կը հասկնաք, թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզեմ — չէ, դիտել տուաւ թ. պէյ:

— Հասկնալի է', եւ մեկի'ն, աղաղակեցին Ն. եւ Շ. պէյերը, միարեւրան: Մենք շատ լաւ կ'ըմբռնենք մեր պարտականութիւնը:

— Ուրեմն, յաջողութիւն ձե'զ, խօսեցաւ թ. պէյ ոտքի ելլելով:

Վերջացած էր երեքներու ժողովը: Անոնք կը ծիծաղէին բարձրաձայն, երբ երեքը միասին դուրս կ'ելլէին սենեակէն:

Այդ պահուն՝ վարչապետ Հ. փաշա, դէմ առ դէմ եկաւ անոնց:

— Ի՞նչ ունիք, շատ ուրախ կ'երեւիք: Հարցուց Հ. փաշա, շուարած:

— Ոչինչ, պատասխանեց թ. պէյ: Ձեր բացա-կայութենէն օգտուելով՝ դողցանք ձեր եզիպտական ընտիր սիկանները եւ կուշտ մը ծխեցինք... հա', հա'...: Իրա'ւ, ի՞նչ լուր խոփած Սուլթանէն...:

— Սրբած է... ոտանաւոր կը դրէ: Խօսեցաւ վարչապետ Հ. փաշա: Սուլթանը պնդեց, որ իր գրած «աննման» բանաստեղծութիւնը տպագրելով ցրուենք ժողովուրդին մէջ: Խե՞նթ է այդ ծերուկը:

— Մեր ո՞ր Սուլթանը խենթ չէր որ, վրայ բե-

րաւ թ. պէյ, որուն երկու ընկերները մեկնած էին, արդէն:

— Ի՞նչպէս ըրիք հայերուն խնդիրը, հարցուց Հ. փաշա:

— Կարգադրեցինք, փաշա'ս:

— Ի՞նչպէս...:

— Պիտի դադթեցնենք զանոնք՝ այնպիսի ապահով վայրեր, ուր կարենան գտնել իրենց երազած անկախութիւնը... հա', հա', հա'...

— Մի խնդար թ. պէյ, ատոնք՝ օր մը, մեր գլուխը պիտի ուտեն: Աւելի գիւրին կերպը չկա՞ր...

— Անհոգ կաց, փաշա'ս, հայերը շատ շուտ կը լուեն, երբ ապտակը ուտեն. շուտ ալ կը մոռնան ստացած հարուածնին: Ռէխարամիտները, երբ պատերազմը կը լրանայ, մի քանի աղբեցիկ հայերուն մէջ մէկ պաշտօն կուտանք, մէյ մէկ աթոռ կը հրամցնենք, լմնցաւ, դնաց:

— Աստուած տար, որ... նախզապուստ...

— Հա', հա', հա', Սուլթանը ազգեր է բանա-կանութեանդ վրայ. նախզապուստի՞ կը հաւատաս: Ոսկիներէն խապար տուր, նեղը մնացի՞նք, կծիկը կը դնենք: Ատեն մը վերջ ամէն ինչ կը խաղաղի. կիրքերը կը հանգարտին եւ մենք կրկին կը դառնանք տէրն ու տիրականը այս երկրին:

Բաժնուեցան: Առանց սակայն, գիտնալու թէ, օր մը՝ երկուքն ալ գետինը պիտի փռուէին, հայուն վրիժառու զնդակէն մահացած:

Եւ այսպէս, կադմուսեցաւ ծրագիրը՝ հայաջինջ եղեռնին, որուն նմանը արձանագրած չէ պատմութիւնը:

Մինչ անդին՝ հայկական հսկայ զանգուածը,

անգիտակից, իր սեւ բախտին, կը ներհէր անշար-
ժօրէն:

Սկսած էր՝ դրուիլ, հայկական նախճիրներուն
սպտմութեան սեւադոյն էջը, արիւնով:

«Այսքան արիւն թէ մոռանան՝ հայեր
Թող ո՛ղջ աշխարհ՝ հայուն կարգայ նախա-
տինք»:

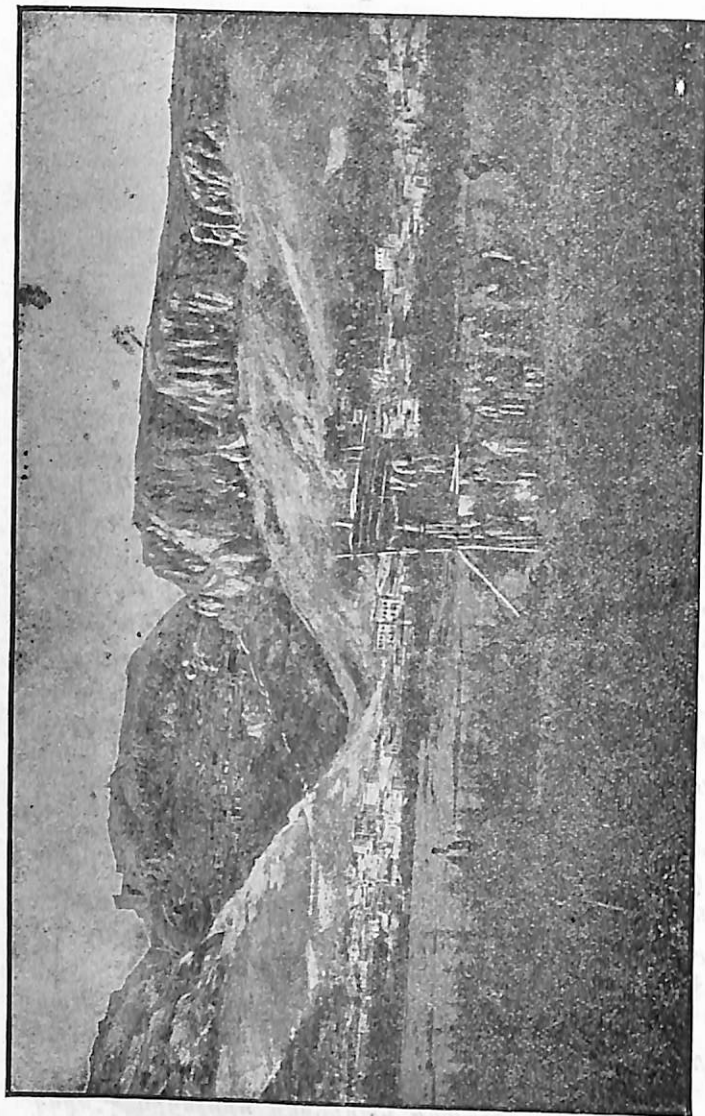

VIII

Հայերը անտէր ոչխարներու պէս կը քշուէին
իրենց տուներէն եւ կը կոտորուէին անխնայօրէն՝
հազարներով եւ հարիւր հազարներով: Օրէնքէ
դուրս հռչակուած էր՝ ինքնապաշտպանութեան մի-
ջոցներէն զուրկ հայութիւնը: Հալալ էր անոր մալն
ու նամուսը: Ու կը հոսէր հայուն արիւնը՝ թուրքին
եաթաղանին բացած մահացու վէրքերէն: Սակայն,
տեղ տեղ, քաջն Հայկի առիւծասիրտ սերունդէն
բուռ մը քաջեր, ըմբոստացած՝ ծառացան նամարտ
թշնամույն դէմ եւ նախընտրեցին կռուելով մեռնի-
լը:

Փա՛ռք ու պատիւ այդ քաջերուն: Հոս-հոն, ափ
մը հերոսներ «Ազատութիւն կամ մահ» պոռալով
կռուեցան ոտից ցզլուխ զինուած թշնամույն դէմ
եւ ինկան քաջաբար՝ պաշտպանելով իրենց զիրքե-
լը, մինչեւ վերջը: Բայց, աւա՛ղ, շատ քիչուոր էին
հայուն զէնքին հաւատաւորները:

Տեղահանութեան կարգը եկած էր Սեւ Սար
գիւղի բնակիչներուն: Անոնք ընտրեցին պատուա-
ւոր ճամբան՝ ինքնապաշտպանութեան փշալից ու-
ղին: Ափ մը գիւղացի կտրիճներ որոշեցին զէնքով

ՍԵՆ ՍԱՐ ԳԻՆԵՆԸ

սաշտպանել իրենց նամուսը, ըրգն ու մալը :

Անոնք՝ «համոզուած ենք, որ միայն զէնքով
կայ հայոց փրկութիւն» երգելով, գիմաւորեցին
թուրք խուժանը, որ արդէն սաշարած էր Սեւ Սար
գիւղը :

Սկսաւ անհաւասար կռիւը սաշարող խուժանին
և գիւղացիներուն միջեւ : Օրերով գիմաւորեցին Սեւ
Սարի գիւղացիները յարձակող խուժանին դէմ և
զետինը փռեցին հարիւրաւոր գիւղիներ՝ վատ թըշ-
նամիէն : Հակառակ ատոր, արիւնհարու խուժանը
վիրաւորուած վազրներու վոհմակի մը պէս կատա-
ղի, աւելի սեղմեց սաշարման օղակը, որուն իր
մասնակցութիւնը կը բերէր թուրք կանոնաւոր զօր-
քը ևս : Սեւ Սար գիւղին անկումը մօտաւորաւ կը
թուէր : Սպառնալու մօտ էր գիւղացիներու ռազմա-
մթերքը : Ուստի ճար մը խորհելու էին, ազատելու
համար սոոյգ մահէն, որ ժամէ ժամ կը սպառնար
իրենց գլխուն :

Գիւղին քահանան գիւղացի մեծաւորները կան-
չեց խորհրդակցական ժողովի, որուն մասնակցե-
ցաւ Վրէժ, գլխաւորը հայ մարտիկներուն :

— Վրէժ, ո՛րդի, ի՞նչ լուր ճակատէն, հար-
ցուց քահանան, երբ Վրէժ քրտնաթոր ներս մտաւ :

— Մինչեւ այսօր չատ լաւ կռուեցանք, Տէր
Հայր, սատասխանեց Վրէժ, որուն աչքերը անքը-
նութենէն կարմրած էին. — բայց աւա՛ղ, մեր գիւղ-
քը խախտու է, այսուհետեւ հաղիւ հաղ օր մը գի-
մաւորելու չափ պիտի բաւէ մեր ռազմամթերքը : Ը-
սէք, ի՞նչ ընենք, գիւղացիներ :

— Որդի, մէկ միջոց կայ, — խօսեցաւ քահա-
նան, մինչ ներկաները շջմած մնացած էին :

— Խօսեցէք, կ'աղաչեմ, Տէր Հայր, — աղաղա-

կեց Վրէժ, քիչ մը խանդավառուելով. ի՞նչ է եղեր այդ փրկարար միջոցը, որուն գործադրութեան համար կեանքս տալու պատրաստ եմ:

— Ի՞նչ առաջ հեռուէն թնդանօթի որոտումներ լսեցի, հաւանաբար ռուսները եւ մերոնք շատ ալ հեռու չեն:

— Կուգան արդեօ՞ք, հարցուց Վրէժ յուզուած:

— Չեմ գիտեր, մինչեւ հոս կը հասնին թէ ոչ, սակայն...

— Սակայն ի՞նչ...

— Եթէ կարելի ըլլար կերպով մը իմացնել մերիններուն... Վստահ եմ որ մեր քաջ կամաւորները անկարելին պիտի փորձեն, մեզի օգնութեան հասնելու համար: Բայց ի՞նչպէս կրնանք անոնց հասկցնել մեր նեղ կացութիւնը, երբ չորս կողմէն պաշարուած ենք:

— Մէկը ղրկելու է, եւ մասնաւոր նամակ մը գրելով հայ կամաւորներու հրամանատարին, իմացընելու է մեր նեղ դրութիւնը, աւելցուց Վրէժ:

— Բայց ո՞վ կ'ուզէ երթալ: Շատ վտանգաւոր է պաշարման օղակը ճեղքելով անցնիլը:

— Ե՛ս, ես կ'երթամ, Տէր Հայր, աղաղակեց Վրէժ:

— Անկարելի է քու երթալը, որդեակ, պաշարողները կը մեռցնեն քեզ, խօսեցաւ գիւղին քահանան արտասուակից աչքերով:

— «Ամենայն տեղ մահը մի է

Մարդ մի անգամ պիտի մեռնի», — պատասխանեց Վրէժ, կասկարմիր կտրելով:

— Կ'երթա՞ս, պուռացին ներկաները, շուարած:

— Անմիջապէս, որ կը հրամայէք, խօսեցաւ, Վրէժ՝ կտրուկ:

— Ապրիս, որդի, շարունակեց քահանան, — Հայուն Աստուածը քեզի առաջնորդ եւ Շողիկին սէրը՝ քեզի ընկեր...:

— Շատ լաւ, մութը կոխելուն պէս ճամբայ կ'ելեմ, ըսելով, Վրէժ՝ մեկնեցաւ իր կռուող ընկերներուն քով:

Վերջալոյսը մօտեցած էր: Արեւը կը պահուէր տէր հորիզոնին վրայ կուտակուած գոյնզգոյն ամպերուն ետեւը: Կռիւր կը շարունակուէր, մինչ խուժանը կ'ոռնար «Ալլահ Ալլահ» պուռալով: Հրադէններուն աղմուկը, եւ կանոնաւոր զօրքին փողին ձայնը կը լեցնէին մթնոլորտը: Գիւղացիները, մէկ մէկ կատաղի առիւծ դարձած, կը դիմադրէին ետ մղելով քանիցս կրկնուող դրոհները:

Վրէժ դիրքէ դիրք վազելով խրախուսեց կռուողները: խմբապետներուն հաղորդեց իր առաքելութեան նպատակը: Անոնց պատուիրեց, որ արեւամուտէն կէս ժամ վերջը դրոհ տան պաշարողներուն լայն թեւին վրան, որպէսզի ինք դիւրութեամբ կարենար սպրդիլ անոնց ձախ թեւէն եւ ճեղքել պաշարման օղակը:

Այսպէս, ամէն ինչ կարգադրուած էր: Մեկնումի ժամը մօտեցած էր: Վրէժ՝ Շողիկը գտնելով, անոր հաղորդեց իր անմիջական մեկնումին լուրը, որուն ի լուր Շողիկ սկսաւ արտասուել եւ իր ամուսնոյն վիզը փաթթուելով աղաղակեց —

— Վրէժ, սիրելիս, մի երթար, անպատճառ կը սպաննուիս, մէկ դնդակով թշնամին գետին կը վրէժ քեզ. ո՞հ, ի՞նչ պիտի ըլլայ իմ վիճակը, այն պահին... ո՛չ, չեմ թողուր, Վրէժ, չեմ թողուր, որ երթաս:

— Բայց Շողիկ, աղուորս, մեր բոլորին փըր-

Թիւնը այն կողմ դարձնելով: Առիթէն օգտուելով Վրէժ յաջողեցաւ ճեղքել խուժանին ձախ թեւը եւ կորսուել անտառին մէջ, դէպի Թնդանօթներուն ձայնին եկած կողմը սուրալով:

Գիշերը անցաւ: Առաւօտուն կանուխ, ծագող արեւին հետ, Թնամին՝ Թարմ ուժեր ստացած կանոնաւոր զօրքի առաջնորդութեամբ յարձակեցաւ դիւղին վրայ: Սասուկացաւ կռիւը: Գիւղացիները իրենց ռազմամթերքը, որ սպառուել մօտ էր, խնամար համար եւ այսպէս ժամանակ չահելու համար, քայլ առ քայլ նահանջեցին եւ ամրացան դիւղին եղբրքը գտնուող տուններուն մէջ, ուրիշ շարունակեցին կռուիլ:

Թնամին կրկնապատկեց յարձակումը եւ «Ալլահ Ալլահ» պոռալով, վերջին գրոհ մը տուաւ:

Աւա՛ղ, պարտուած էին գիւղացիները: Սակայն անոնք փառքով յաղթուեցան, մինչեւ վերջը պատերազմելով: Յաղթական էր վայրագ խուժանին Ալլահը:

Մի քանի ժամուան մէջ, Սեւ Սար գիւղը մոխրակոյտի վերածուեցաւ: Արիւնի եւ աւերի ծարաւի խուժանը՝ հասած էր իր նպատակին: Գիւղացիներուն դիակները փռուած էին, փողոցներուն մէջ, ցանուցիւր:

Աւեր, արիւն, մահ:

Երեկոյեան դէմ, դիմացի սարալանջէն ի վար, կուգային ձիաւորները: Հայ կամաւորներ էին անոնք, որոնց առջեւէն կուգար Վրէժ, յաջողութեան ժպիտը իր շրթներուն վրայ:

Առջի գիշեր, երբ գիւղացիները, ըստ նախապէս եղած կարգադրութեան, գրոհով յարձակած էին

Թնամուոյն աջ թեւին վրան, շփոթ ու խուճապ տէրած էր խուժանին մէջ:

Խուժանին առթած անստիգութենէն օգտուելով՝ Վրէժ ձախ թեւէն յաջողած էր պաշարման օղակը ճեղքել անցնիլ, երկու թուրք պահակ սպաննելէ վերջ:

Ամբողջ գիշերը, ան՝ քառասմբակ արշաւած էր դէպի հայ կամաւորներուն բանակատեղին: Ճերմակ դրօշակ մը պարզած՝ Վրէժ յանձնուած էր հայ պահակներուն, որոնք զինքը առաջնորդած էին իրենց խմբապետին:

Խմբապետը՝ գրկաբաց ընդունելով Վրէժը, անոր շրթներէն քաղած էր, Սեւ Սար գիւղին մատնուած արհաւիրքին սրտաշարժ պատմութիւնը: Արտասուալից աչքերով համբուրած էր Վրէժին ճակատը, եւ յանձնած էր անոր յիսնեակ մը կամաւորներ, օգնութիւն հասցնելու համար, պաշարման տակ հեծող գիւղացիներուն:

Երեկոյեան դէմ, սարն ի վար խուժող կամաւորներն էին անոնք....

Ակնթարթի մը մէջ՝ գիւղն հասան հայ կամաւորները, որոնք, աւա՛ղ, Սեւ Սարը մոխրակոյտի վերածուած գտան: Թնամին հեռացած էր, փողոցները լեցուած էին դիակներով:

Հայ կամաւորները հաւաքուեցան, կիսավառ եկեղեցիին բակը, ուր գլխիկոր արտասուեցին: Յետոյ, առաջ խաղացին Թնամին հալածելու համար:

Սակայն, Վրէժ չ'ուղեց բաժնուիլ իր սիրելիներուն դիակներուն քովէն: Եկեղեցիին բակին մէջ տեսաւ իր հօր ու մօր դիակները, խորանին առջեւ ինկած էր գիւղին քահանան, որուն ձեռքին մէջ կը

փայլէր խաչը, սիրոյ եւ հաւատքի խորհրդանշանը...

Բայց ո՞ւր էր Շողիկին գիակը:

— Շողի՛կ, Շողի՛կ, ազադակեց Վրէժ:

Ի դո՞ւր. չկար Շողիկը, ոչ ալ անոր գիակը:

— Շողիկ. կրկնեց Վրէժ, լալաղին:

— Շո՞... դի՛կ. արձագանդեց կիսափուլ եկիզեցիկն զմրէթը...

— Տարած են, փախցուցած են Շողիկը. սկսաւ հեծկտալ Վրէժ:

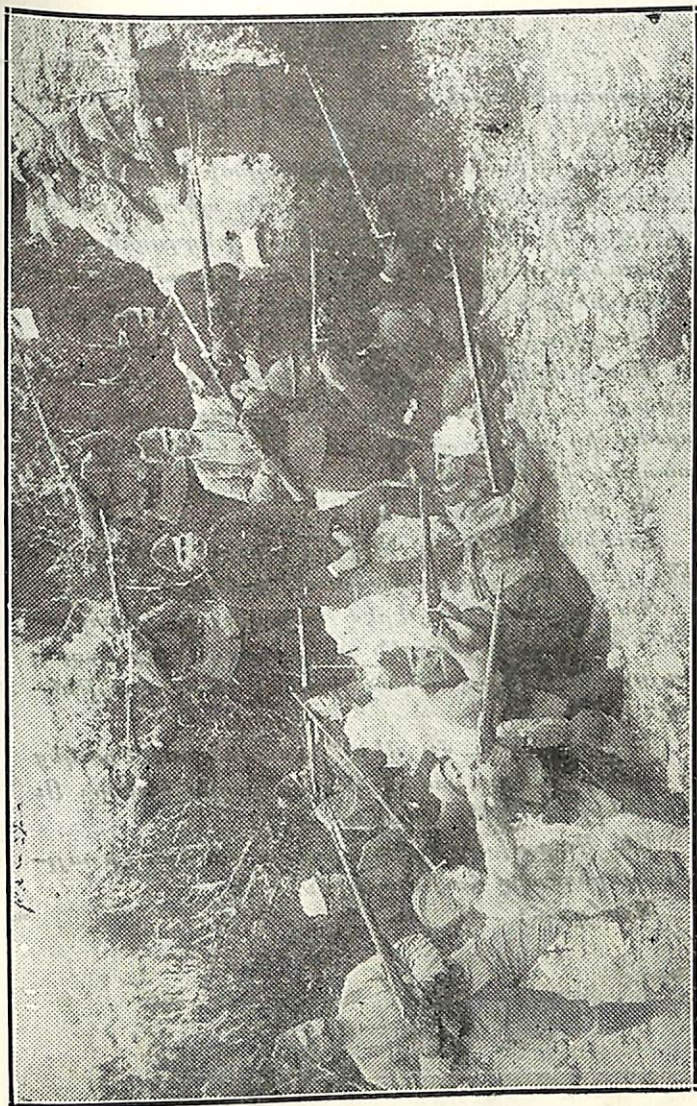
Մռթը կոխած էր արդէն: Ծնադայլերը մարդկային արիւնի հոտն առած՝ կ'ոռնային անվերջ:

Լուսթիւն կը տիրէր գիւղին մէջ: Ոչ եւս էր Սեւ Սարը, անկենդան գետին փռուած էին անոր աննման պաշտպանները: Վրէժ՝ անշարժ կը կենար, իր տեղը:

Լուսինը բարձրացաւ հորիզոնին վրայէն... Դիակներուն զալուկ զէմքերը՝ աղօտօրէն լուսաւորուեցան: Վրէժ դարձեալ տեսաւ իր հօր ու մօր դիակները, որոնք քով քովի կը կենային: Արցունքը, տաք եւ յորդ, կը հոսէր անոր աչքերէն, որոնք անտուր փայլով կը վառէին:

Յետոյ, զողջուն քայլերով՝ ուղղուեցաւ դէպի խորանը: Քահանային ձեռքէն առաւ խաչը եւ համբուրեց դայն: Վերջը՝ պահ մը ծնրադիր, աղօթեց: Այս՝ Վրէժ՝ աղօթեց Սէր Աստծոյն, որուն անուանով կը կատարուէին այսքան սոսկալի նախահրներ...

Վրէժին սեւ նժոյգը՝ անհամբեր կը խրխրէր շար եկեղեցւոյն բակին մէջ: Ոտքի ելաւ Վրէժ, իր կրակի պէս այրող աչքերը սեւեռեց խորանին պա-

Պաղեստինի հակառի Հայ Լեզեռնակաւներ

տէն կախուած խաչեալ Յիսուսի պատկերին եւ աղաղակեց.

— Տէ՛ր Յիսուս, եթէ դուն պիտի ներես մեր բոյները քանդողներուն, եթէ դուն պիտի քաւես մեղքերը մեր անմեղ ձագուկները խեղդողներուն, եթէ դուն աչք պիտի գոցես մեր սրբութիւնները եղծանողներուն, այլեւս ես պիտի չհաւատամ քեզ, Տէ՛ր՝ ես պիտի չհաւատամ քեզ...

Յետոյ կրկնեց. «Այսքան արիւն թէ մոռանան հայեր»ը եւ ձեռքերը երկինք բարձրացուցած՝ շարժեց իր բռունցքը սպառնալից եղանակով եւ կատարեց իր երգումը:

Ոչ ոք լսեց անոր երգումը:

Լուսինը վերէն կը նայէր, խոշոր աչքերով, մինչ գիւղը կը նիրհէր մահուան քունով:

Պահ մը եւս՝ ու վրէժ կորսուեցաւ կիսախաւարին մէջ, որ աղօտօրէն լուսաւորուած էր, սգաւոր լուսնկային արձակած դալուկ ճառագայթներով:

Երկվայրկեան մը վերջ՝ Լուսինն ալ ծածկեց իր տխուր դէմքը, ամպի թանձր քողին ետեւը: Ու մեռելները մնացին խաւարին մէջ:

Սեւ Սար գիւղը հսկայ դամբարան մըն էր այլեւս, գերեզմանը հայ մարտիկներուն:

Աւա՛ղ...:

IX

Հաղարապետ Քէմալ պէյ, քառասունը անց գիւրուկ թուրք սպան, իր վրանին մէջ ծալլապատիկ նստած օղի կը խմէր: Պահակ մը, սուրճաւոր հրացանը ձեռքին՝ կանգնած էր վրանին մուտքին առջեւ, խորխտ նայուածքով:

Ատեն-ատեն, սրճեփը սուրճ եւ աղանդերներ կը տանէր վրանին ներսը եւ վայրկենապէս դուրս կ'ելլէր եւ ծիծաղելով կ'ըսէր պահակին. —

— Պէյը ուղտը հեծած է, ջուրի պէս կը խմէ օղին:

Հինգ քայլ անդին, ուրիշ վրանի մը մէջ, երկու դեռատի հայուհիներ իրարու վիզ փաթթուած՝ կուլային դառնօրէն:

Շողիկն էր՝ անոնցմէ մին՝ վրէժին հարսը:

Քէմալ պէյ լաւ մը գինովցած էր: Անոր գիրուկ աչտերը, հորիզոնէն նոր բարձրացող լուսնկային պէս կասկարմիր կտրած էին: Չարութեամբ կը փայլէին անոր դուրս ցցուած աչքերը:

Վրանը ծովսով լեցուած էր: Օղի մը եւս ճընկեց ան եւ, պողպատ խալտոս ձայնով.

— Ահմէ՛տ...

— Տէր իմ, խօսեցաւ պահակ Ահմէտ, վրանին մօտաքէն ներս խոթելով դուրսը:

— Հասան չափուշը դրի՛ք ինծի:

— Գլխուս վրայ:

— Շուտ ըրէ:

Վայրկեան մը վերջ, յաղթանդամ Հասան չափուշը տնկուեցաւ Գեմալ պէյին առջեւ, բարեկերպ դայն:

— Ի՞նչ լուր, Հասան չափուշ:

— Ամէն ինչ խաղաղ է, նորութիւն չկայ:

— Հասան չափուշ, կեալուրի աղջիկներէն մին հոս բեր:

— Ո՞ր մէկը տէր իմ...

— Այն, որ քահանային տունէն հանեցինք: Անհաւատը կրակ-փոսին առջեւ դիրք բռնած՝ կը կրակէր անկրկ... Տեսա՞ր քաջ կնիկը: Երկու զինուորի արիւնը լամեց:

Եթէ բոլոր կեալուրները այդ կնկան քաջութիւնն ունենային, մենք պիտի չկրնայինք գլուխ ելլել անոնց հետ: Ի՞նչ էր անոր անունը... Շողիկ կարծեմ:

— Հասկցա՛յ, սեւ մաղերով հարսը կ'ուզէք:

— Ճիշդ է, սեւ մաղերով: Զուտ ըրէ:

— Գլխուս վրայ, ուրիշ հրաման ունի՞ք:

— Ահմէտին պատուիրէ որ սեւէ մարդ ներս չթողու, հասկցա՞ր:

— Շատ լաւ, Տէր իմ:

Պահ մը վերջը, Հասան Չափուշ՝ Շողիկը քաշ-կըրտելով ներս բերաւ եւ վրանին գուռը լաւ մը դոցելէ վերջ պահակ Ահմէտին պատուիրեց խստիւ, որ մարդ չթողու ներս:

Գէմալ պէյ կրօնոտ նայուածք մը ուղղելով դըլ-

խիկոր նստած Շողիկին, օղի մը եւս կոնծեց:

— Շողիկ խանրմ, սկսաւ թուրք հազարապետը, մէյ մը ինծի նայի՞ս: Որքա՞ն աղուորիկ աչքեր ունիս, մի՛ լար ագաւնեակս, սրբէ արցունքներդ, լալէն օգուտ չի դար քեզի, ուրախ եղիր, որ ինծի պէս լաւ մարդու մը ձեռքն ինկար:

Շողիկ սկսաւ ալ աւելի լալ:

— Դէ՛հ, մի լար, շարունակեց Գէմալ պէյ, մի՛ լար, ըսի, չե՞ս լսեր, ինծի նայէ, ազատարարդ եմ, քիւրտերուն ձեռքէն ազատեցի քեզ, մի վախնար, պսակեալ կինս պիտի ըլլաս, իմամը կանչել տամ, մեղի թող նիւքահ ընէ, ի՞նչ կ'ըսես, Գէմալ պէյին կինը չե՞ս ըլլար...

Շողիկ, պահ մը՝ ինքզինք հաւաքելով, լալէ դադրեցաւ: Յետոյ արհամարհանքով լեցուն ակնարկ մը նետեց տաճիկին, որ պիշ պիշ կը նայէր իրեն:

— Հա՛, այդպէս, անուշ, շարունակեց Գէմալ պէյ, լալէն խեղ պէրէքեք դուրս չի դար, բախտաւոր ես որ ձեռքս անցար, ապա թէ՛ ոչ, ո՞վ դիտէ, ո՞ր քիւրտին ազոտտ վրանը պիտի մաքրէիր հիմա. ես ամուրի եմ, պսակեալ կինս կ'ըլլաս եւ կը դառնաս՝ Գէմալ պէյի խանրմը, քեզ կը տանիմ Պոլիս, ի՞նչ կ'ըսես, կանչել տամ՝ իմամը...

— Ի՞նչ, կի՞նդ ըլլամ, ես ամուսնացած եմ արդէն, ամուսինս ողջ է:

— Հա՛, հա՛, հա՛, ամուսինդ ո՞ղջ է, ըսիր, ամուսին ունիս, հը՞, ո՞վ դիտէ, ո՞ր անօթի դայլին փորն է հիմա ամուսինդ: Ձեր դիւղէն մարդ չթողեցինք, բոլորն ալ ջարդեցինք, այո՛, մէկ հատ չմնաց, բոլորն ալ մեռան:

— Բայց կոռուելով մեռան, մեռցուցին եւ մե-

ռան, փա՛ռք ու պատի՛ւ ինկողներուն, աղաղակեց Շողիկ, մատակ վազրի մը կատաղութեամբ:

— Ասլըի՛ս, Շողիկ խանըմ, Ամաղոններու պէս կը խօսիս, ես շատ կը սիրեմ քաջ կիները, իրա՛ւ կ'ըսեմ, ձեր գիւղացիներն ալ քաջ են եղեր, մինչեւ վերջը կուռեցան, եթէ ես զինուորներովս օգնութեան չփութայի, Աստուած վկայ, որ ձերոնք կը յաղթէին վախկոտ խուժանին: Ինչեւիցէ, մոռնանք անցեալը, սանկ քովիկս եկուր նայիմ, Շողիկ խանըմ, ի՞նչ ալ աղուորիկ անուն ունիս, եկո՛ւր, գիրկս առնեմ քեզ ու սիրեմ:

— Ո՛հ, ո՛հ, մի մօտենար ինծի, ամուսին ունիմ, ողջ է ամուսինս, որ անպատճառ պիտի դայ ինձ տանելու, մի՛, մի դպիր ինծի, պոռալով՝ Շողիկ վրանին մէկ անկիւնը քաշուեցաւ եւ գիրք բռնեց, վիրաւորուած վազրի մը պէս, զարնելու պատրաստ:

Այդ պահուն, Բէմալ պէյ՝ երերալով մօտեցեր էր Շողիկին, զոր գրկելով համբուրել կ'ուզէր:

Շողիկ մէկ կողմ փախաւ եւ հասաւ վրանին մուտքին առջեւ, եւ սկսաւ ճանկռտել վրանին դուռը, դայն բանալու եւ դուրս փախչելու համար:

Բէմալ պէյ Շողիկին գիմաղբութիւնը տեսնելով, կրկին խոյացաւ անոր վրայ եւ գրկեց դայն: Ու մինչ կը ջանար համբուրել լեղապատառ Շողիկը, դուրսը՝ աղմուկ մը լսուեցաւ:

Բէմալ պէյ՝ յանկարծակիի դալով, կանգ առաւ եւ ականջ դրաւ աղմուկին:

— Եասա՛գ, Եասա՛գ (արդիւրուած է), կը պոռար պահակ Ահմէտ:

— Բայց շատ կարեւոր է, ա՛յ մարդ, խօսք հասկցիր, շուտով իմաց տուր պէյին, վերջը գէշ

կ'ըլլայ, կը թախանձէր թուրք զինուոր մը՝ յուզուած շեշտերով:

— Եասա՛գ, ըսի, չիմացա՞ր, ես քու...

— Շատ կարեւոր է, խենթ մի ըլլար, պաշարուած ենք:

— Ի՞նչ է, Ահմէտ, պոռաց Բէմալ պէյ, ներսէն:

— Ամա՛ն, Բէմալ պէյ, շուտ ըրէք, պաշարուած ենք, պոռաց անձանօթ զինուորը, ի սէր Մուհամմէտին, աճապարեցէք, հայ կամաւորները արագօրէն կը մօտենան մեր գիրքերուն, շուտով կը պաշարուինք:

— Ահմէ՛տ, Հասան Չաւուշը կանչէ, չո՛ւտ, պոռաց Բէմալ պէյ եւ Շողիկը մոռնալով սկսաւ հագուել:

Շողիկ՝ իր արցունքները սրբելով սկսաւ հրճուիլ, օ՛րի, հայ կամաւորները կը մօտենան եղեր, Վրէժն էր եկողը, անպայման՝ այսպէս խորհեցաւ Շողիկ...

Այդ միջոցին Հասան Չաւուշ ներս մտաւ: Բէմալ պէյ անոր ականջին բաներ մը փախաց: Երկու վայրկեան եւս, եւ երկու զինուորներ քաշկրտելով դուրս հանեցին Շողիկը եւ տարին ինքնաշարժի մը քով:

Բէմալ պէյ անհրաժեշտ հրամանները տալով, իր զինուորները շարժման մէջ դրաւ թշնամիին դիմադրելու նպատակաւ: Կռիւր սկսած էր արդէն:

Բէմալ պէյ Շողիկին մօտեցաւ եւ անոր մատին վրայ փայլող մատանին հանելով անցուց իր ժամացոյցի շղթային եւ Շողիկը՝ ինքնաշարժին մէջ տեղաւորելով, ճամբայ հանեց դէպի երկրին ներսերը:

— Շողիկ խանըմ, Պուլիս պիտի երթաս, խօսե-

ցաւ Քէմալ պէյ՝ անոր ետեւէն։ Այս պատերազմը մի քանի ամիսէն կը վերջանայ եւ ես կուգամ քովիկդ ու դուն կինս կ'ըլլաս։

Հայ կամաւորները մօտեցած էին։ Քէմալ պէյ ձի նստած, աջ եւ ձախ հրամաններ կ'արձակէր։ Կռիւր սաստկացաւ շուտով։ Հայ կամաւորները առիւծներու պէս կը յառաջանային։

Ու կ'ընային թուրք ասկերները, հայ քաջերուն մօտենալէն թռչող գնդակներուն առջեւ։

X

Սեւ Սար գիւղին կիսավառ եկեղեցիին աւերակ խորանին առջեւ, Վրէժ՝ իր երգումն ընելէ վերջ, քառամբակ արշաւելով հասաւ իր ընկերներուն ետեւէն։ Մինչ այդ՝ կռիւր սկսած էր արդէն՝ թուրք յետնապահներուն եւ հայ կամաւորներուն միջեւ։

Քէմալ պէյի զինուորները կը դիմադրէին եւ չէին ուզեր տեղի տալ։ Հայ կամաւորները հռուս՝, գոռալով ինկան անոնց վրայ, իսկ Վրէժ, ձորի մը մէջէն յառաջանալով կը ջանար թուրքերուն նահանջի դիմը կտրել։ Մի քանի հարիւր քայլ եւս, ու Վրէժ՝ արդէն տեսաւ խուճապը, որ տիրեց Քէմալ պէյի բանակատեղիին մէջ։

Վայրկեան մը կանգ առնելով, Վրէժ՝ իր սուր աչքերով հետեւեցաւ Քէմալ պէյի վրաններուն մէջ տեղի ունեցող եռուղեոին։ Ի՞նչ էր այդ. կին մը հրմշտկելով ինքնաշարժին մէջ կը տեղաւորէին։ Անբացատրելի սարսուռ մը անցաւ Վրէժի մէջէն, բնազդօրէն զգաց որ այդ կինը Շողիկն ըլլալու էր, իր նազելի հարսը, Աստուած իմ, մի՞թէ կարելի էր այդ։

— Սո՛ւրբ Աստուածածին, ա՛յն է, Շողիկն է.

Վրէժ բլուրն ի վար մտրակեց իր ձին եւ խոյացաւ դէպի վրանները:

Գնդակները կը սուլէին Վրէժին աջէն եւ ձախէն: Կամաւորները հռուռա՛ դռնէն կը կրակէին, անդադար, իսկ թշնամին՝ «Ալլահ Ալլահ» պոռալով կը դիմադրէր:

Հայ կամաւորներու յիսնեակին փողահարը նըշմարեց Վրէժին խելագար խոյանքը, հասկցաւ, թէ շատ վտանգաւոր էր անոր առած այդ յանդուգն քայլը, ուստի նահանջի փողը հնչեցուց, խնայելու համար անոր կեանքին:

Բայց, ի դո՛ւր, Վրէժ մօտեցած էր թուրք վըրաններուն եւ իր մօտինէն թռչող դնդակներուն առջեւ կ'իյնային ասկեարները՝ մէկը միւսին ետեւէն:

— Ա՛խ, մայրի՛կ, զարնուեցա՛յ, պոռաց Վրէժ, յանկարծ եւ դլտորուեցաւ ձիէն վար: Հայ կամաւորները կրկնեցին իրենց յարձակումը, փրկելու նպատակաւ վիրաւորը, սակայն, այդ միջոցին՝ գերմանական չորս օդանաւեր, ցածէն թռչելով՝ կարկուտի նման գնդակ տեղացուցին՝ հայ կամաւորներուն յառաջխաղացումը ջուրը ձգելով:

Կամաւորները ցրուեցան անտառին մէջ եւ ահամայ նահանջեցին: Մինչ թուրքերը՝ խուճապահար՝ հեռացած էին աւելի ներսերը:

Գիշերը վրայ հասաւ: Լուսինն տիրեց ամէն կողմ: Ծնագայլերը կրկին ոռնացին, երբ լուսինը սկսաւ փայլել բլուրներու վրայէն: Վրէժին հաւատարիմ ձին սկսաւ խրխնջալ եւ մօտեցաւ իր նուազած տիրոջը: Վրէժ՝ զգայազիրկ վիճակի մէջ՝ մնացած էր ժամերով: Արթնցաւ յանկարծ, սաստիկ ծարաւէ կը տառապէր: Սակայն, ժպտեցաւ ան, երբ տեսաւ իր մօտ իր հաւատարիմ ձին: Կրկին

խրխնջաց ազնիւ կենդանին՝ իր տէրը տեսնելով:

Մեծ դժուարութեամբ ոտքի ելաւ Վրէժ, մօտեցաւ՝ իր ձիուն սանձը բռնելու համար: Ծունկերը կը դողային. ո՛րքան արիւն կորսնցուցած էր Վրէժ՝ որ իր ձախ ուսէն վիրաւորուած էր:

Զիուն թամբին վրայէն կախուած խուրջինէն՝ վիրակապ մը առնելով, գէշ աղէկ կապեց իր արիւնոյ վէրքը, աւելի արիւն չկորսնցնելու համար: Այս գործողութենէն վերջ՝ Վրէժ սկսաւ իր չորս կողմը դնել: Վայրը ծանօթ էր իրեն: Կէս ժամ անդին, ծանօթ քիւրտի մը ագարակը կը գտնուէր: Վաղեմի բարեկամ մըն էր այդ քիւրտը, որուն քով սպաստանիլ որոշեց վիրաւոր հայորդին:

Լուսինը բարձրացած էր: Որ լուսինն կը տիրէր: Դադրած էին հրացանի ձայները: Մեղմ դեփիւռ մը կը փչէր, զովացնելով Վրէժին տենդոտ ճակատը:

Կամացուկ մը Վրէժ բարձրացաւ իր նժոյգին վրայ եւ ուղղուեցաւ դէպի քիւրտին ագարակը: Ժամ մը վերջը, հասաւ հոն: Հիւղակին մէջ լոյս մը կը սլալար:

Վրէժ վար իջաւ իր ձին, կապեց զայն ծառի մը կոճղին ու կամաց մը մօտեցաւ հիւղակին: Զայն ծպտուն չկար: Հիւղակին կիսաբաց դռնէն ներս նայեցաւ: Ծերունի քիւրտ մը, թաղիքի մը վրայ ընկողմանած՝ կը ծխէր իր ջիւրուր եւ կը դիտէր կրակփոսին մէջ վառող կոճղերը: Սրճամանին մէջ, կ'եռար անուշահոտ սուրճը, որ Վրէժին ստամոքսի զալարում պատճառեց: Վրէժ՝ զգաց թէ ծարաւ ըլլաւ չափ, անօթի ալ էր:

Մինչ այդ՝ ծերունի քիւրտը, Մսթօն, իր երազներէն արթննալով՝ պոռաց:

— ԲՐԷ Է ԿՈՂ... —

Վրէժ առանց պատասխանելու, կիսաբաց դռնէն ներս մտաւ եւ ինկաւ՝ բազմոցին վրայ, զգայապէրկ վիճակի մէջ:

Մսթօն ճանչցած էր Վրէժը, որուն հօր հետ աղ ու հաց կերած էր: Ծերունին վիրաւորը պառկեցուց ննդ բազմոցին վրայ եւ սոխ մը կիսելով բռնեց անոր քիթին առջեւ:

Ատեն մը վերջ, Վրէժ՝ բացաւ իր նուաղած աչքերը եւ ինքզինքը Մսթոյին անկողնին մէջ դտաւ:

— Ս'ա, խմէ, զաւակս, խօսեցաւ ծերունին հօր մը հորովալից շնչաւորով, խմէ, սուրճով կաթ է, խմէ, որ կաղդուրուիս:

Գողգոթուն ձեռքերով Վրէժ բռնեց դաւաթը եւ մէկ ուժգով պարպեց անոր պարունակութիւնը: Մնդարար հեղուկը տաքցուց Վրէժին արիւնը, որ աւելի արագօրէն շրջան ընել սկսաւ իր երակներուն մէջ: Յիշեց անցեալը եւ խորունկ հառաջ մը արձակեց:

— Աստուած օրհնէ քեզ, Մսթօ, խօսեցաւ Վրէժ՝ քիչ քիչ կաղդուրուած, սեւ օրեր չտեսնես:

— Սեւ օրեր, ըսիր, խօսեցաւ ծերունին՝ իր մօրուքը շոյելով. միթէ սեւ չեն այս օրերը:

— Այո՛, Մսթօ՛...

— Մի յուզուիր, զաւակս, ես գիտեմ մտքէդ անցածը, աչքերովս տեսայ ամէն բան. ես հոն էի, երբ վառեցին ձեր գիւղը եւ...

— Մի, մի պատմեր Մսթօ՛, բայց ի սէր Աստուծոյ, ըսէ, ի՞նչ եղաւ կռիւին արդիւնքը:

— Ձերոնք նահանջեցին իրիկուն չեղած... Բռնաբերեցին ալ հեռացան:

— Աւա՛ղ...

— Հոգ մի ըներ, զաւակս, Մսթօն գէշ մարդ է, հօրդ աղ ու հացը կերած է, հիւղակս ապաստաներ ես, գլխուս վրայ տեղ ունիս, վէրքդ լուացի եւ կապեցի, մի վախնար, ծանր չէ վէրքդ, քեզի լաւ մը կը խնամեմ, իսկ յետոյ Աստուած ողորմած է:

— Բարիքիդ տակը չեմ մնար, Մսթօ, միայն թէ...

— Հոգ մի ըներ, ես գիտեմ ամէն ինչ, մի վախնար, ճար մը կը խորհինք, «Բիւրոր վատասիրտ է, ըսած են ձեզի, բայց իրականին մէջ ճիշդ ատոր հակառակն է, աղնուասիրտ է քիւրտը, բայց քիւրտը աւրողը՝ թուրքն եղած է, դետինն անցնին անպիտանները, Աստուած ողորմած է, ո՛րդէ, օր մը կը մոռցուին այս սեւ օրերը եւ քիւրտն ու հայը հաշտ կ'ապրին իրար հետ, եղբօր պէս:

— Աստուած տար որ... բայց ո՛հ, գլուխս, գլուխս կը ցաւի, քունս կուգայ, ծածկէ վրաս, Մսթօ՛, կը մսխմ....

Մսթօն թաղիք մը առնելով ծածկեց Վրէժը, որ շուտով խոր քուն եղաւ:

Ատեն, ատեն կը ցնցուէր ան եւ կը զառանցէր:

— Շողի՛կ, Շողի՛կ, կը պոռար Վրէժ՝ իր քունին մէջէն ընդոստ արթննալով, չորս կողմը կը նայէր եւ յետոյ կրկին կը քնանար:

Մինչ անդին, Մսթօն՝ իր չիբուխը քաշելով կը դիտէր, քունին մէջ զառանցող վիրաւորը, եւ ինքն իրեն կ'ըսէր. — Թունաւորուած, պիտի լաւանա՞յ արդեօք, խեղճ տղայ:

XI

Մինչ Վրէժ կեանքի եւ մահուան պայքարը կը մղէր Մսթոյի անխոնջ խնամքին տակ, անդին Շողիկ, երկու զինուորներու հսկողութեան տակ, դէպի Պոլիս կը ճամբորդէր:

Քէմալ պէյ, Շողիկը Պոլիս ղրկած էր, իր մօր քով, ուր պիտի մնար մինչեւ պատերազմի լրանալը: Շողիկ ակամայ համակերպած էր այս կարգադրութեան, որ առժամապէս կը փրկէր զինքը, անմիջական անպատուութենէ:

Անցան օրեր եւ շաբաթներ: Մսթօն ամէն օր կը լուար Վրէժին վէրքը, որ թունաւորուելով թարախոտած էր: Հետզհետէ սակայն թարախը ցամքեցաւ եւ վէրքը գոցուեցաւ: Վրէժին տենդը փարատեցաւ եւ իր հիւժած մարմինը սկսաւ զօրանալ: Մսթօն յաջողած էր Վրէժը ստոյգ մահէ փրկել:

Մինչ այդ՝ ուսները եւ հայ կամաւորները նահանջելով պարպած էին իրենց գրաւած գաւառները: Թուրքերը յառաջացած էին: Բայց Մսթոյին ագարակը, գտնուելով ամայի ձորի մը մէջ, թուրք զինուորներու ոտնակոխութենէն զերծ մնացած էր: Առանց նեղուելու, հանդիստ կերպով Վրէժն ու Մսթօն կ'ապրէին հոն:

Վեց շաբաթէն, բոլորովին ապաքինած էր Վրէժ, որուն խելքն ու միտքը՝ ուսներուն կողմն անցնելով՝ կրկին միանալն էր հայ կամաւորներուն: Բայց Շողիկը, Շողիկը, ի՞նչպէս պիտի գտնէր, ո՞ւր տարած էին դայն, ո՞ղջ էր, թէ մեռած: Այս հարցումները շարունակ կը շարժարէին զինքը:

Մի՞թէ իր պարտականութիւնը Շողիկին ետեւէն երթալով դայն փրկել չէր նաեւ: Բայց ի՞նչպէս, թուրքերը կրնային բռնել եւ բանտարկել զինքը... Ռուսներն ալ շատ հեռացած էին, ի՞նչպէս կրնար թրքական ճակատը ճեղքել եւ անցնիլ, առանց ձերբակալուելու:

Օրերով տանջուեցաւ այս անստուգութեան մէջ՝ առանց իր ընելիքը որոշելու: Մսթոյին հիւղակն ալ, այդքան ապահով չէր, թուրքերը, անպատճառօր մը, պիտի գտնէին զինքը:

Շաբաթներով անիլուած չէր Վրէժ եւ մօրուքը բաւական երկարած էր, մազերն ալ սկսած էին իջնել իր լայն ուսերուն վրայ: Օր մը՝ Մսթոյին հիւղակին պատին դամուած, փոքրիկ հայելիին նայելով, գաղափար մը յղացաւ:

— Հագնիմ տէվրիշի լաթեր եւ թափառիմ քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ եւ Շողիկը փնտռեմ, խորհեցաւ ինքնիրեն:

Իրիկուն մը՝ Մսթոյին հաղորդեց իր գաղտնիքը: Ծերունին՝ արտասուալից աչքերով համակերպեցաւ Վրէժին ծրագրին: Մսթօն սկսած էր սիրել հայ երիտասարդը, որուն հիւանդութիւնը նոր կապ մը եղած էր երկուքին միջեւ:

— Ի՞նչ կ'ըսես, Մսթօ. հարցուց Վրէժ, հետաքրքրութեամբ:

— Սքանչելի ծրագիր է, ես լաւ ծանօթ եմ տէվ-

ըրշներու սովորութիւններուն, ծէսերուն եւ տրամադրութիւններուն:

— Մօրուքդ սիրեմ, Մսթօ, ինծի կը սորվեցրնե՞ս կարեւոր ծէսերը...

— Ամենայն սիրով: Ժամանակին Գոնիտ մնացած եմ, հոն՝ չէլէպիներէն սովրեցայ, եթէ երկար մնայի, մինչեւ հիմա Մէվլէվի մըն ալ ես կ'ըլլայի:

— Ուրեմն սկսինք այս գիշեր իսկ, բոսա Վրէժ՝ խանդավառուած:

Տէվրիշի հազուստներ ալ սենիմ, որոնք ճիշդ քեզի կը յարմարին, թուրքերէն գիտես, քեզի արարերէն ալ կը սովրեցնեմ, եթէ մի քանի նախադասութիւն գոց սովորեալ՝ կը բաւէ:

Այս բոլորը մի քանի օրուան մէջ Վրէժ արդէն սովորած էր: Սովրեցաւ նաեւ մաղերը իւզոտի, նուսխա գրել, Բըլըսըմ կապել ու համայնի պատրաստել:

Յետոյ, Մսթօն Արարերէն նախադասութիւններ սովրեցուց Վրէժին: Այդ նախադասութիւններով Վրէժ պիտի կրնար կոծիծ դարմանել, ջերմ կտրել, գեւեր հանել եւայլն: Աչսուղներու յատուկ երգեր ալ սովրեցաւ: Այսպէս, մի քանի շաբթուան մէջ, Վրէժ դարձաւ հմուտ եւ գեղեցկապէմ տէվրիշ մը:

Բայց շատ երկտասարդ կ'երեւէր ան, իր գեւատիութիւնը կրնար կասկածներ հրաւիրել:

Մսթօն ատոր ալ ճարը դառաւ, փայտէ կծկիշներով անոր աշտերուն վրայ խորշոմներ եւ ճակատին վրայ կնճիռներ առաջ բերաւ, եւ այսպէս բաւական տարէջ տէվրիշի մը երեւոյթն ստացաւ ան: Մեր հերոսը իր անունն ալ փոխեց եւ դրաւ՝ Կիօ-նիւվէրան:

Գեղեցիկ առաւօտ մը, Տէվրիշ Կէօնիւվէրան բաժնուեցան Մսթոյէն, որ արտասուելից աչքերով փաթթուեցաւ իր վրդը եւ ըսաւ.

Գնա՛, որդի, Աստուած հետդ ըլլայ, մուրադիդ հասնիս, Շողիկին միանաս:

— Աստուած օրերդ երկայն ընէ, Մսթօ՛, պատասխանեց Տէվրիշը եւ ճամբայ ինկաւ, գէպի Տաճկաստանի ներսերը:

Տէվրիշ Կէօնիւլէրան Մսթոյին ագարակէն բաժնուելէն վերջ, վերջին անգամն ըլլալով ուղեց իր աւերակ գիւղը տեսնել: Բարձրացաւ բլուրի մը վրայ, եւ կաղնիի մը շուքին տակ նստեցաւ:

Հեռուէն կ'երեւէին Սեւ Սար գիւղը, որ աւերակի վերածուած էր: Կիսավառ եկեղեցին միայն կանգուն կը մնար, իբր անխօս վիճակ թրքական սարսափներուն: Ձանդակատունը փլած էր, սակայն գմբէթը՝ տակաւին կը կենար ծուխէն սեւցած պատերուն վրայ: Գմբէթին խաչը՝ աներեւութացած էր, Քրիստոսին այդ վեհ խորհրդանշանը, որուն համար դարերէ ի վեր զոհուեցան հայերը, ոչ եւս էր: Յաղթող Ալլահին հետեւորդները՝ փնայուցած էին, սիրոյ, հաւատքի, եւ յօյսի այդ պանծալի խորհրդանշանը:

Երկար նայեցաւ Տէվրիշ Կէօնիւլէրան իր աւերակ գիւղին եւ արտասուեց դառնօրէն:

Յետոյ ոտքի ելաւ ան, շարժեց իր բռունցքը օդին մէջ եւ սկսաւ բլուրն ի վար իջնել, դէպի գըլխաւոր պողոտան, որ կը տանէր Ուրֆա:

Ամէնուրեք լռութիւն կը տիրէր, պողոտային

վրայ չկային այլեւս անցորդներ, ճամբուն երկու կողմը, խիճերուն վրայ, հոս ու հոն ցրուած էին գանկեր եւ ոսկորներ՝ հայ նահատակներուն պատկանող:

Փոքրիկ դանկ մը, որ կը ծիծաղէր անդադար, իր ուշադրութիւնը դրաւ ե: Մանկիկի մը գանկն էր: Գուրգուրանքով համբուրեց այդ գանկը եւ դրաւ իր ուսէն կախուած տոպրակին մէջ՝ «Թող այս գանկը երգումս յիշեցնէ ինձի» ըսելով:

Անցաւ ամայի վայրերէ, քաղեց ժամերով, ոչ շունչ, ոչ շնչաւոր, ամայութիւն եւ լռութիւն: Ծիծաղող գանկեր միայն, հարկւրաւոր գանկեր՝ ըստ պաննուած հայ նահատակներուն:

Իրիկուան դէմ հասաւ հայ տարագիրներու կառաւանի մը, որ կանգ առած էր աղբիւրի մը քով: Ծերեր, պառաններ, ափ մըն ալ մանուկներ, ահա՛, ասոնք կը կազմէին կարաւանը, որուն առաջնորդներն էին երկու խոժողադէմ ժանտարմաներ:

Երկու ժանտարմաները՝ աղբիւրին առջեւ դիրք բռնած, դրամի փոխարէն կը ծախէին Աստուծոյ պարգեւած ձրի ջուրը, հայ ժողովուրդին: Իրենց պարգեւած ձրի ջուրը, հայ բեկորները իրավերջին լուծան վճարելով՝ հայ բեկորները իրաւունք ստացան խմել աղբիւրին ջուրէն եւ մի քիչ առնալ ստացան խմել աղբիւրին ջուրէն եւ մի քիչ զովացան: Հայ աղջնակ մը, որ անտէր կ'երեւէր, զովացան: Հայ աղջնակ մը, որ անտէր կ'աղաչէր թուրք թիթեղէ տուփ մը ձեռքին, ի զուր կ'աղաչէր թուրք ժանտարմայէն, ուսկի մը ջուր առնելու համար:

— Ժանտարմա էֆէնտի, կ'աղաչէր խեղճ հայուհին, ի սէր Աստուծոյ, պուտ մը ջուր առնեմ, դրամ չունիմ, ծնողքս մեռցուցին, քոյրերս տաւրին, եղբայրներս մորթոտեցին, ի՞նչ կ'ըլլայ, կաթիլ մը ջուր առնեմ:

— Հեռացի՛ր, չա՛ն լակոտ, դրամ բեր, եթէ

չունիս՝ դնա՛ հայրենակիցներէդ առ ու բեր, կը պատասխանէր ոտտիկանը խալոտ ձայնով:

— Անո՛նք ալ չունին, կ'աղաչեմ, ի՞նչ կ'ըլլայ կաթիլ մը ջուր...:

— Խմէ՛ կեալուրի ձագ, ըսելով ժանտարման կից մը դարկաւ հայ աղջնակին եւ ձգեց դայն՝ աղբիւրին առջեւ լճացած պղտոր ջուրին մէջ:

Խեղճ աղջիկը անյագարար խմեց այդ պղտոր ջուրը, առանց նկատելու թէ մինչեւ ծուծը կը թրջուէին իր ցնցոտիները, այդ ցուրտին:

Տէվրիշ Կէօնիւլէրան դիտեց այդ բոլորը եւ տոտեց ալլալելու, մօտեցաւ ժանտարմաներուն՝

— Սէլամըն Ալէյֆուս.—

— Ալէյֆուս սէլամ, կրկնեցին թուրքերը, Տէվրիշ պապա, ո՞ւր այսպէս.

— Ուրֆա կ'երթամ, շատ հեռու է:

— Երկու օրէն կը հասնիս, ի՞նչ դործ ունիս հոն:

— Տիվրիշ Քեարամին քով պիտի երթամ, ծանօթ ենք իրարու:

— Էառ որ շարաթ մը առաջ չես դացեր.

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ որ...:

— Կեալուրները ապստամբած էին, Պ. փաշան թնդանօթով մուսերնին մարեց, բայց, խօսքը մէջերնիս, լաւ դիմադրեցին խող կեալուրները եւ մեր յաղթանակը շատ սուղի նստեցաւ մեր վրայ:

— Իրա՞ւ կ'ըսես.

— Հապա՛, եթէ թնդանօթները չբերէին, անկարելի էր հրիկ-կնիկ վաղրերու պէս կուռեցան:

— Ասոնք ո՞վքեր են:

— Ուրֆացի կեալուրներ, Անապատը կը քը-

չենք, մեզի պաշտօն յանձնած են, որ զիրենք տանինք...

— Քանի՞ հոգի են:

— Մեզի հինգ հարիւր հոգի յանձնեցին, բայց հողիւ հարիւր հոգի մնացին:

— Հապա միւսները, անոնք ո՞ւր են:

— Բա՛հ, միւսները, մենք ի՞նչ գիտենք...

— Փախան, այդպէս չէ՞, Մուսթաֆա, ըսաւ ժանտարմային մէկը, միւսը իբր վիայ կանչելով:

— Վալլահի, պիլլահի փախան, Տէվրիշ պապա, աւելցուց Մուսթաֆա քմծիծաղով մը:

— Հասկնալի է, պատասխանեց Տէվրիշը եւ լըսեց:

Այդ պահուն՝ հայ պառաւ մը երկու աչքերը ուռեցած եւ կարմրած հայ տղեկի մը ձեռքէն բռնած՝ մօտեցաւ Տէվրիշին եւ խօսեցաւ.

— Տէվրիշ պապա, ի սէր Ալլահին, սա տղային ճար մը քէ՛. ամբողջ դերգաստանէ մը այս ծիլը մնաց, պիտի կուրանան աչքերը:

— Հեռացիր գալթալս, պոռաց թուրքը:

— Ժանտարմա եղբայր, միջամտեց Տէվրիշը. հարամ է, ինկածին վրայ բռնանալ լաւ բան չէ, մեր Գուրանն անդամ բարեգործութիւնը կը ջատաղովէ, մեղք է, ձգեցէք թող խօսի...

— Ոտքերդ համբուրեմ, Տէվրիշ պապա, շարունակեց պառաւը, մի քիչ քաջաւերուած, ճար մը բրէ, կ'աղաչեմ:

— Լա՛ւ, քիչ մը պաղ ջուր ա՛ւ եւ լաթ մը թրջելով կապէ վրան, դէհ, շուտ քէ, բեցուր ջրամանդ եւ հեռացիր, պատասխանեց Տէվրիշը:

Ժանտարմաները Տէվրիշին խօսքերէն աղղը-

ւած՝ ձայն չհանեցին, թողելով, որ սրառաւ ջրամանը լեցնէ:

Պահ մը վերջ՝ կարաւանը շարժեցաւ, եւ ճամբայ ինկաւ դէպի անապատ, հոն փճանալու համար:

Տէվրիշ Կէօնիւլէրան ալ ինկաւ ճամբայ դէպի Ուրֆա, ուր հայերը դիմադրելով ընդունած էին պատուաւոր մահը:

Շարան, շարան տարադիրներ ճամբուն վրայ՝ կ'երթային դիւսիկոր դէպի սպանդանոց ոչխարներու պէս: Մի՞թէ ասոնք էին հայ ցեղին ժառանգորդները:

Տէվրիշ Կէօնիւլէրան դիտեց հայերուն ենթարկուած այս սոսկալի սարսափը եւ երգեց հայկական զուլումը, աշուղական երգերու ձևով:

Բայց ինչո՞ւ կը ծանրանանք հայաջինջ սարսափին վրայ, ո՞ր հայը չէ կրած այդ կապարէ բռնունջը իր մորթին վրայ:

Մեր Տէվրիշը Ուրֆայի հայկական թաղամասերը, քարուքանդ վիճակի մէջ դտաւ եւ անմիջապէս հեռացաւ այդ վայրէն, ուր կը հոտէին հայ դիակները, աւերակներուն մէջ:

Պոլիս հասնիլ կ'ուզէր Տէվրիշը: Իր քաղած կցկոտը տեղեկութիւններէն կը հետեւցնէր թէ՛ Շողիկը Պոլսոյ հարէմներէն մէկուն մէջ արգելափակուած էր:

Երկար թափառումներէ վերջ, օրին մէկը, Տէվրիշ Կէօնիւլէրան հասաւ Պոլիս, որ թուրքերուն առժամեայ յաղթանակներէն դինովցած՝ խրախճանքի մէջ էր:

Տէվրիշը՝ իր անոյշ ձայնով, երգեց պալատներուն եւ ապարանքներուն առջեւ եւ թափառեցաւ օ-

րերով, ի խնդիր Շողիկին: Յուզումնալից աչքերով՝ նայեցաւ կիսաբաց պատուհաններուն ետեւէն իրեն նայող աչքերուն՝ Շողիկը տեսնելու յոյսով:

Բայց ի զուր. Շողիկին աչքերը չէին երեւար:

XIII

Պոլսոյ արուարձաններէն էրէն Քէօյի մէջ կը բարձրանար Քէմալ պէյի ապարանքը՝ գեղեցիկ պարտէզով մը շրջապատուած:

Այս ապարանքին մէջ կ'ապրէր Քէմալ պէյի վաթսուներեց պառաւ մայրը, անդուժ հրէշուհի մը՝ խորշոմած այտերով եւ փոսը ինկած աչքերով, որ ծուռ աչքով կը նայէր իր որդւոյն զրկած կեանքով աղջկան: Շողիկն էր, այդ դժբախտ հայուհին, որ բնաւ չէր դադրեր արտասուելէ:

— Հերիք լաւ, կեանքով աղջիկ, կը պոռար Փաթիմէ հանրմ, Քէմալ պէյին մայրը, աչքերդ պիտի կուրանան, ինչո՞ւ այդքան արցունք, դեռ ի՞նչ կ'ուզես իմ ասլան տղուս գրամէք եղեր ես, փա՛ռք տուր Ալլահին եւ խնդրէ իրմէ, որ օր առաջ տուն զրկէ զինքը, ինչալլաք, շուտով կը վերջանայ պատերազմը եւ երբ որդիս, տուն դառնայ յաղթական, փառաւոր հարսանիք մը կը սարքենք եւ դուն կ'ըլլաս Քէմալ պէյին խանրմը, պսակեալ կ'ընը: Սրբէ՛ աչքերուդ արցունքը: Կեր, խմէ՛, սանկ վըրադ շնորհք թող դայ, գեղեցկացիր քիչ մը, վերջը տղաս չի հաւնիր քեզի, մէյ մը վրադ նայիր, ոսկոր

եւ մորթ մնացեր ես: Դէ՛հ, մի լար ըսի, խո՞ւլ ես:

Շողիկ, խուլ ահանջ կը ձեւանար եւ առանց կարեւորութիւն տալու պառաւին դրդուողներուն, գիշեր ցերեկ, ողբալով կ'երազէր իր Վրէժի մասին: Քանի՛, քանի՛ անդամներ փախուստի մասին մտածեց: Բայց, ո՞ւր կրնար երթալ: Դուրսը աւելի վտանգաւոր էր, գէթ պառաւին տունը առժամապէս աւելի ապահով էր: Ուստի, իր սեւ բախտին համակերպելով, յուսով սպասեց: Յո՛յս, յոյսն էր, Շողիկին միակ ապաւէնը: Բայց մինչեւ ե՞րբ...

Կ'անցնէին ամիսները, ուղտերու կարաւանին պէս՝ յամր եւ դանդաղ: Կ'ուշանար Վրէժին դալուստը: Պատերազմը կ'երկարէր եւ հայերը կը կոտորուէին անխիղճօրէն:

Յաղթական Ալլահին միւլեզգիմը՝ գիշեր ցերեկ կ'երգէր բարձրաբերձ միմարէներուն կատարներէն — Ալլահ էֆպէր, Ալլահ էֆպէր:

Կէսօրէ մը վերջ Շողիկ իր սենեակին մէջ, նըստած կուլար: Դուրսը՝ պարտէզին դրան առջեւ, մէկը կ'երգէր: Քէմալ պէյին մայրը, Փաթիմէ խանրմ՝ դարձեալ կը սպառնար Շողիկին:

— Կը բաւէ, ալ մի լար, այսօր նամակ ստացայ տղայէս, Հալէպ եկեր է, կ'աշխատի եղեր հոս դալ: Մտիկ ըրէ՛, սրբէ արցունքներդ եւ քիչի մը կերակուր կեր եւ թող փոսացած այտերդ լեցուն: Ալլահն ի՛կայ, քեզի քիւլիան պէյի մը կուտամ եւ «փախաւ» կ'ըսեմ տղայիս, հասկցա՞ր: Լսէ հիմա, Տէվրիշ պապան կ'երգէ:

Շողիկ ահանջ դրաւ, կիսարաց պատուհանէն ներս կուգար անուշ ձայն մը, ի՞նչ, Վրէժին ձայնին կը նմանէր...

Շողիկ վաղեց պատուհանը, դադտնօրէն նայե-

յաւ: Երկայն մազերով Տէվրիշ մը կ'երգէր աշուղական երգ մը, որ սիրոյ մասին կը խօսէր: Աւա՛ղ, տէվրիշ մըն էր... Տեղը քաշուեցաւ, Շողիկ՝ եւ սկսաւ կրկին լալ: Պատրանք մըն էր լոկ, այդպէս խորհեցաւ Շողիկ: Բայց իրականին մէջ, այդ երգող աշուղը, իր Վրէժն էր....:

Այդքան մօտ էին երկու բաժնուած սիրահարները եւ այնքան հեռու....:

XIV

Տէվրիշ Կէօնիւլիւերան ցերեկները կը Թափառէր Պոլսոյ արուարձանները եւ կ'երգէր աշուղական երգեր, իսկ դիշներները սրճարաններուն մէջ կ'անցնէր իր ժամանակը: «Տէվրիշ պասլա ըսելով տարիքոտ թուրքերը կը յարգէին զինքը եւ կը հրճուէին անոր պատմութիւնները լսելով: Մուհամմէտի ջերմ հաւատացեալը կը համարէին զինքը եւ, երբեմն ալ անոր բժշկական հմտութիւններէն կ'օգտուէին: Այնպէս որ, տէվրիշը իր օրասպահիկը շահելէ դատ, մի քանի ոսկի ալ աւելցուցած էր:

Տէվրիշ Կէօնիւլիւերան՝ իր սրճարանային կեանքին մէջ լսած էր, թէ տեղ տեղ հայերը ոչխարներու պէս մորթուելու տեղ դիմադրած են եւ հարիւրաւոր թուրքեր սպաննելէ վերջ միայն՝ ինկած են պատուաւոր մահով: Թուրքերը մեծ հիացումով կը պատմէին Շապին Գարահիսարի, Ուրֆայի, Վանի եւ Սուէտիոյ հերոսամարտերու մասին:

Գիշեր մը Սիւրիոյ ճակատէն եկած ծերունի ղինուորական մը սրճարանին մօլլաները իր քով հաւաքելով՝ սկսաւ պատմել անոնց Ամանոսի լեռները ասպատանած հայ ասպատակներու մասին:

— Դո՛ւն ալ մօտեցիր, Տէ՛վրիչ պապա, ըսաւ ծերունի զինուորականը, որ պատմած էր թէ ի՞նչ պէս հարիւրի մօտ հայ զինեալ ասպատակներ, Ամանոսի անմատչելի ծերպերուն մէջ ասպաստանած՝ պատուհաս դարձած էին թրքական բանակի դըլ-խուն: Քանի քանի անդամներ երթեւեկութեան գընանքները կողոպտած էին եւ գերի բռնած էին թուրք զինուորները: Անդամ մըն ալ զինուորներով բռնաւորուած կառաչար մը օգը հանած էին:

Տէ՛վրիչը բերանարաց լսեց զինուորականին այս պատմութիւնը եւ այդ բոլորէն իսկ, Շողիկը գտնելէ յուսահատ, որոշեց երթալ եւ միանալ հայ ասպատակներուն:

Ուստի առանց ժամավաճառ ըլլալու իր սեփական միջոցներով ճամբայ ինկաւ դէպի Ամանոսի անմատչելի ծերպերը:

Գոնիայի մէջ ձերբակալուեցաւ, որպէս կասկածելի մէկը եւ զրկուեցաւ Պոլիս, ուր, Հարպիէի մէջ Պէքիր Աղա Պէօլիւկի կոչուած տխրահոգ բանտը նետուեցաւ, շղթայակալ:

Այդ բանտին մէջ էին լրտեսները, փախստականները, եւ զինուորական ոճրագործները:

Թաց գետնին վրայ օրերով, դրեթէ անօթի-ծարաւ մնաց: Բժշկական քննութեան ատեն անոր ոչմահմետական ըլլալը երեւան ելաւ:

Ածիւցելն անոր մօրուքը եւ կտրեցին երկար սեւ մաղերը: Անխոստովանելի չարչարանքներէ վերջ մասամբ ստուգեցին անոր հայ ըլլալը եւ զինուորական ատեանը հանուեցաւ լրտես ըլլալու ամբաստանութեամբ:

Մահուան դատապարտուեցաւ ան:

Մահուան վճիռին գործադրութենէն գիշեր

մը առաջ, հրաչքով ազատեցաւ այդ սոսկալի բանտէն:

Փոքրիկ խուցի մը մէջ չորս հոգի էին: Ասոնցմէ մին յոյն մըն էր, իսկ միւս երկուքը չէրքէզներ էին: Իրենց խցիկին պահակը, երկայնահասակ զինուոր մը, գիշերուան տաղտուկը փարատելու համար կ'երգէր այլ եւ այլ եղանակներ: Տէ՛վրիչին ընկերները կը քնանային, մինչ ան՝ պահակին երգերէն զգածուած, լուկ-մնջիկ մտիկ կ'ընէր անոր:

Յանկարծ պահակը իր ձայնը իջեցուց եւ ցած ձայնով սկսաւ երգել՝

«Իրբեւ Արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ» ծանօթ յեղափոխական երգը: Արդեօք հա՞յ էր...

Տէ՛վրիչը սկսաւ իր շղթաները իրարու զարնելով աղմուկ հանել: Պահակը դռնէն ներս մտնելով սկսաւ կշտամբել զինքը իր հանած աղմուկին համար: Տէ՛վրիչը առիթէն օգտուելով խօսքի բռնեց պահակը, որ բարեբախտաբար քիւրտ մըն էր եւ ժամանակին հայ Փետայիներուն ընկերակցած էր Սասունի կռիւներու ատեն:

Երկուքը սկսան քրտերէն խօսիլ: Պահակը շատ յուզուեցաւ, Տէ՛վրիչին սրտաշարժ պատմութիւնը լսելով եւ իսկոյն փախուստի միջոցներու մասին սկսան մտածել:

Պահակը, որուն անունն էր Սիւլէյման, «հիմա կուգամ ըսելով», քաշուեցաւ դնաց: Մէկ ժամ վերջը ժպտալի դիմադրի՞ծով մօտեցաւ Տէ՛վրիչին եւ փսիսաց. —

— Շուտ ըրէ, ամէն ինչ կարգադրեցի, եթէ ըսածներս բառ առ բառ կատարես, փրկուած ես:

— Ի սէր Աստուծոյ, չուտ ըսէ, կը կատարեմ, պատախանեց տէ՛վրիչը՝ յուզուած:

— Մտիկ ըրէ, ես քիւրտ մըն եմ, բայց հայերը չատ կը սիրեմ, ճիշդ քու հասակովդ զինուոր մը, որուն հետ ես հին հաշիւներ ունէի, վիսիգա (արտօնագիր) ունի Ատանա երթալու համար: Հիմա ստուգեցի այդ պարագան: Կէս ժամէն պիտի մեկնի: Շղթաներդ պիտի քակեմ, երկուքս միասին իր խցիկը կ'երթանք եւ դուն կը տեսնես զայն...:

Այդպէս ըսելով, պահակ Սիւլէյման տէվրիշին շղթաները քակեց եւ երկուքը միասին քալեցին բանտին աղօտօրէն լուսաւորուած միջանցքէն: Պզտիկ խցիկի մը դուռը հրելով ներս մտան: Թուրք զինուորը դաշազիրիկ պահեց՝ հրէ:

— Տես, ըսաւ պահակ Սիւլէյման, հաշիշ պարունակող սիկառ մը տուի իրեն, արդէն քնացեր է, քառորդ ժամէն դործը կը լրանայ: Վերցուր նախինք, շուտ ըրէ, անոր հագուստները առ եւ քու հագուստներդ իրեն հագուեցնենք:

Հինգ վայրկեանի մէջ այդպէս ալ ըրին: Քնացող զինուորը տարին եւ տէվրիշին շղթաներուն կապեցին: Սիւլէյման պահակը, իր գօտիէն փոշի մը հանեց եւ քառորդ դաւաթ ջուրին մէջ հալեցնելով խմցուց քնացող զինուորին: «Կէս ժամէն էջ նահատակ կ'ըլլայ» ըսելով, տէվրիշին հետ դուրս ելաւ:

— Հասկցա՞ր ընելիքդ, խօսեցաւ Սիւլէյման պահակը, այս թուղթերով Հայտար փաշա կը մեկնիս եւ առաջին կառաչարը կը մտնես, մի վախնար, քեզի բան ըսող չըլլար: Կառաչարը չմեկնած թուղթերուդ կը նային, այդքան: Թուղթերը կարդին դրուած են: Ատանա հասնելէդ վերջ գլխուդ ճարը կը նայիս...:

— Հասկա՞ այդ զինուորը...

— Ո՞վ պիտի գիտնայ, առաւօտուն կանուխ

իմամին լուր կուտամ եւ, տէվրիշը մեռեր է կ'ըսեմ: Կուգան եւ կը քնեն, «թոյն խմեր եւ մեռեր է» կ'ըսեն ու կը թաղեն, լմնցաւ դնաց:

— Հասկա եթէ անոր մահմետական ըլլալը ըստուգեն:

— Ինչո՞ւդ պէտք է, ես՝ այդ բանն ալ կարդադրած եմ, երէկ բազմիք դացեր էինք, մահմետական չէ, անոր դադտնիքը ես գիտեմ, տէօնմէին (կրօնափոխ) մէկն է, հիմա քեզի բան չեմ կրնար ըսել, վերջը կ'իմանաս...:

— Բայց լաւ է, որ հիմա գիտնամ:

— Գիտնալիք բան չէ, հայ լրտես մըն է, որ չատ մը հայերուն արիւնը մտած է: Ձեր տղաքը ամիսներ առաջ ինծի պատուիրեցին, որ անոր քէզ-քէրէն տամ...: Ես հաւատարիմ եմ իմ ուխտին, որ տարիներ առաջ ըրի: Կ'ուզե՞ս իրականութիւնը գիտնալ՝ Դաշնակցութեան կը պատկանիմ, հասկըցա՞ր...:

— Դուն քիւրտ մըն ես եւ Դաշնակցակա՞ն...:

— Ինչո՞ւ չէ, միթէ՞ Դաշնակցութեան մէջ քիւրտեր չկան, ես անոնցմէ մին եմ: Այսքան փոքրիկ ծառայութիւն մը շա՞տ է:

— Բայց այդ թուղթերուն մէջ ինծի վնասելիք բան կա՞յ:

— Բայց չէ՞ որ դուն Ամանոսի ասպատակներուն միանալ կ'ուզես:

— Այո՞, բայց ի՞նչպէս կրնան այդ թուղթերը ինծի օգտակար ըլլալ:

— Վաղն իսկ ես կ'իմացնեմ կոմիտէին՝ անոնք կը կարգադրեն դործդ:

— Ինչպէ՞ս...

— Ամէն բան չեմ կրնար ըսել, բայց մտիկ ը-

բէ, երբ ձեր կառաչարը Բողանթի կը հասնի, հոն վար կ'իջնես, անկէ անդին կառքով պիտի ճամբորդես... ճամբայ չելած, կայարանին քովը փոքրիկ սրճարան մը կայ, կը մտնես հոն, մօրուսաւոր սըրճեփին կը հարցնես թէ Հասան Հիւմին տեսա՞ծ է...

— Յետո՞յ...

— Մօրուսաւոր սըճեփը իր ձեռքը կրծքին ձախ կողմը դնելով «վաղը կը տեսնեմ» կ'ըսէ:

— Վե՞րջը:

— Այ մի վախնար, հանգիստ սրտով մեկնէ, միայն թէ վղիւ վրայ ճերմակ թաշկինակ մը կապէ.

— Վե՞րջը.

— Աւելին չեմ կրնար ըսել, երթաս բարի, ըսածներս չմոռնաս, ճերմակ թաշկինակը վղիւ վրայ ըլլայ, չմոռնաս:

— Շատ լաւ, Սիւլէյման աղա, ըսածներդ չեմ մոռնար, Աստուած երկար կեանք տայ քեզի:

— Շուտ ըրէ, գնա, ճերմակ թաշկինակը չմոռնաս...

Բաժնուեցան:

Ժամ մը վերջը կառաչարը կը մեկնէր Հայտար Փաշայի կայարանէն, տանելով իր հետ Տէվրիշ Կէօնիւլէրանը՝ մեր հերոսը, նոր անունով Ճեմիլ Շիւքրին:

Կէս ժամ վերջ կառաչարը կանգ առաւ:

Գանուն Չափուչներ սկսան ճամբորդներուն թուղթերը աչքէ անցընել: Կարգը եկաւ տէվրիշին թուղթերուն քննութեան:

Տէվրիշը իր թղթապանակէն հանելով Գանուն Չափուչին երկարեց իր վէսիդան, որ է. փաշային կնիքը կը կրէր: Չափուշը բարեւելով վերադարձուց թուղթը եւ մեկնեցաւ:

Կառաչարը սուր ճիւղ մը արձակելով մեկնեցաւ կրկին եւ երկու օրէն հասաւ Բողանթի, Ամանոսը լեռնալայթային հռչակաւոր կիրճը, ուր շոգեկառքին գնացքը կանգ կ'առնէր, Ամանոսի Քիւնէլին լրացումէն առաջ:

Ճէմիլ Շիւքրի, այլ անունով տէվրիշ պապան, առանց ժամանակ կորսնցնելու, դիմում կատարեց Մէրքէշ Գօմանտանութեան եւ կառքով ճամբորդելու համար արտօնադիր ստացաւ: Մեկնումէն ժամ մը առաջ կայարանին քովի սրճարանը, մտնելով սուրճ ապսպրեց: Ծերունի սըճեփը ապսպրուած սուրճը բերաւ եւ իր սուր աչքերով վերէն վար չափեց նորեկը, որ խսկոյն հարցուց անոր.

— Հասան Հիւմին տեսա՞ր...

— Վաղը կը տեսնեմ, — պատասխանեց սըճեփը եւ առանց խօսք մը անգամ ըսելու, քաշուեցաւ, եւ դարակէն ճերմակ թաշկինակներու տրցակ մը առնելով մօտեցաւ նորեկին.

— Հէմշէիրի, ճերմակ թաշկինակներ կը ծախսեմ, հատ մը կ'ուզե՞ս գնել, հարցուց սըճեփը:

— Մէկ հատ տուր, պատասխանեց տէվրիշը, Սիւլէյմանին պատուէրը մտաբերելով:

— Բարով, խերով դորձածես, ըսելով՝ սըճեփը թաշկինակ մը տուաւ անոր եւ փոխարէնն ալ ստացաւ, ուշադրութիւն չգրաւելու համար:

Երկու ժամէն մեկնեցան փօսթի կառքերը, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ երեք չորս գինուորական ճամբորդներ կային:

Շուտով արեւը մարը մտաւ եւ կառքերը բռնեցին Կիւլէկ Պօղազի գիկզակ կիրճին մէջէն ընթացող խճուղին: Երեք չորս ժամ մուտքին մէջէն քալեցին:

Տէվրիշը երկրորդ կառքին մէջ էր, ճերմակ թաշկի-
նակը վզին:

Քիչ վերջ Լուսինը բարձրացաւ եւ սկսաւ աղո-
տօրէն լուսաւորել խճուղին, որուն վրայէն կ'ըն-
թանային քսանի մօտ կառքեր, որոնց կը հետեւէին
տասնեակ մը զինուած պահակներ, հինգը առջե-
ւէն, հինգը ետեւէն:

Առջեւէն քալողները բարձրաձայն կը խօսէին:

Տէվրիշը ականջ դրաւ անոնց խօսակցութիւն-
ներուն:

— Մէմէտ չալուշ, կ'ըսէր զինուոր մը. եթէ
հայ Փէտայիները գան ի՞նչ պիտի ընենք:

— Կը յանձնուինք, ի՞նչ կ'ընանք ընել, մի՞թէ
դեւերուն հետ զլուխ ելլել կարելի է: Անցեալ չա-
րաթ կողոպտեցին մեզի, զիտե՞ս ինչպէս.

— Ինչպէ՞ս...

— «Մի՛ շարժիք, ասկեարներ», պոռաց անոնց
զլխաւորը, քարին ետեւէն:

— Յետո՞յ...

— Յետոյ մենք դիրք բռնեցինք քարերուն տա-
կը եւ պատրաստուեցանք կրակել՝ թըթ... թըթ...
թըթ... մէկ, երկու, երեք ... մեր զինուորներէն
երեք հոգի զարնուած թռչուններու պէս ինկան՝ ան-
կենդան: Թեւերնիս վեր բարձրացուցինք եւ՝ «քէ-
ւիւ» պոռացինք...

— Վե՞րջը...

— Վերջը ի՞նչ կ'ուզես որ՝ պատահի: Երկու
հոգի վար՝ խճուղին իջան, զէնքերնիս առին, փոս-
քան տարին եւ անհետացան անտառին մէջ:

— Թո՛ւ, ամօ՛ւթ, երկու հոգի ի՞նչ յանձնուեցաք:

— Հապա ի՞նչ կ'ուզէիր, որ ընէինք՝ ո՞վ գիտէ
քանի հոգի էին... մենք միայն երկու հոգի տե-

սանք: Ահմէտ, տեսնելու արժանի մարդիկ են: Սեւ
քիւլա՛հ, սեւ թաշկինակ, կաշիէ ջաֆէթ, կրծքերնին
լեցուն փամփուշտ, ասլանի պէս կտրիճներ էին:

— Փա՛հ, ես անոնց խերը կ'անիծէի: Երանի թէ
այս դիշեր ալ առջեւնիս ելնային, ես անոնց մայրը.
— Թա՛ք...

Հրացանի պայթիւն մը:

— Մի՛ շարժիք, պոռաց ձայն մը, թուիւրուն
ետեւէն:

Մէմէտ Չալուշ ձեռքերը վեր բարձրացնելով
«քէւիւիւ» պոռաց, մինչ Ահմէտ օնպաշին, քաջի
հովեր առնելով՝ կը պատրաստուէր կրակ բանալ:

— Թա՛ք, հրադէնի պայթիւն մը եւս եւ ահա՛,
Ահմէտ օնպաշին՝ «մայրի՛կ, զարնուեցայ», ըսելով
ինկաւ դետինը, հոգեվարքի մէջ:

Ակնթարթի մը մէջ տասնեակ մը հայ Փէտայի-
ներ, ոտից ցզլուխ զինուած, պաշարեցին կառքե-
րը: Զինուորներուն զէնքերը հաւաքեցին, կառքերը
խուզարկելով իրենց պիտանի իրերը վերցուցին եւ
բոլոր ճամբորդները կարգաւ շարեցին:

Տէվրիշը՝ յուզումով իր վզէն կախուած ճեր-
մակ թաշկինակին հետ՝ կը խաղար:

— Ասդին եկուր ճերմակ թաշկինակաւոր, պո-
ռաց Փէտայիներուն պետը:

Տէվրիշը ուրախութեամբ մօտեցաւ խմբապե-
տին եւ բարեւելով զայն, կանգ առաւ անոր առաջ.

— Ծօ՛, դուն հա՞յ ես, հարցուց խմբապետը
յաճ ձայնով.—

— Այո՛, անունս Վրէժ է, Սեւ Սար զիւղացի:

— Ծօ՛, միայն հա՞յ ես, կրկնեց անծանօթը:

— Հայ եւ Դաշնակցական, պատասխանեց Վը-
րէժ:

— Հա՛, այդպէս ըսէ, աւելի լաւ, մեզի կը միանա՞ս Վրէժ:

— Այդ նպատակաւ եկած եմ, եթէ ընդունիք:

— Լա՛ւ, մեզի իմացուցին դալուստդ, եւ մենք քեզ համար վար իջանք՝ հետեւիր մեզի: Յետոյ խմբապետը դողդղալով սպասող ճամբորդներուն եւ զինուորներուն դառնալով, պոռաց. —

— Գացէ՛ք, բարեւ խօսեցէ՛ք ձեր հրամանատարին. — Ըսէ՛ք իրեն, որ Մեմնոսի արծիւները բարեւ կ'ընեն քեզի, եւ շուտով աչքերդ պիտի փորեն:

Յետոյ բոլորը միասին «Կռուեցէ՛ք տղերք» երգելով անհետացան թփուտներու մէջ, իրենց հետ տանելով Վրէժը՝ մեր Տէվրիշը:

XV

Կարճ ժամանակի մէջ Վրէժ իր նոր ընկերներուն համակրանքը շահեցաւ՝ իր քաջութեամբ եւ հեղահամբոյր բնաւորութեամբ: Շուտով նոր խումբի մը տասնապետը եղաւ եւ կատարեց աչքառու քաջադործութիւններ:

Օր մը թուրք հարիւրապետ մը գերի բռնեցին: Զայն հարցուփորձելով, իմացան որ Կովկասի ճակատը քայքայուած էր եւ ոռանները կը նահանջէին, ամբողջ ճակատին վրայ հայ կամաւորները մնացած էին եւայլն:

Այս լուրերուն վրայ հայդուկները բարոյալքուեցան: Ուրիշ գերիներէ հետզհետէ իմացան թէ՛ հայերը հարիւրապետիկ զօրքերու դէմ կռուելով կը նահանջէին, պարպելով էրզրումը:

Օրին մէկը, փախստական հայ մը՝ լուր բերաւ, թէ Նզիպտոսի մէջ հայ կամաւորներու դունդեր կը կազմուէին, հոն ապաստանած Սուէտացիներէն եւ Ամերիկայէն եկած կամաւորներէն:

Վրէժ՝ այս լուրին վրայ, որոշեց Նզիպտոս անցնիլ եւ միանալ հայ կամաւորներուն: Իր այս փափաքը յայտնեց խմբապետին, որ համակերպեցաւ, ըսելով. —

— Գնա՞, Վրէժ տասնասլետ, մենք որոշած ենք այս լեռներուն վրայ մնալ եւ կռուիլ մինչեւ վերջ: Գնա եւ պատմէ արտասահմանի հայերուն, թէ ի՞նչ պիտի սարսափներու մատնուցան Տաճկաստանի հայերը եւ թէ ի՞նչպէս վրէժ կը պոռան հարիւր հազարաւոր դանկերը հայ նահատակներուն, որոնք ինկան անհաւասար կռիւի մէջ: Անէ՛ժք իրենց, եւ թէ այսքան չարիք մոռնան, թուք ու մուր թուլամորթներուն, եթէ չլուծեն մեր նահատակներուն արդար վրէժը: Գնա, արդէն մազերդ եւ մօրուքդ երկարած են... Հազիր տէ՛վրիչի հազուստներդ եւ անցիր Եգիպտոս եւ պատմէ աշխարհի հայերուն մեր մասին: Ըսէ իրենց թէ մենք, բոլո՛ւ մը հայդուկներ, քաշուած ենք այս լեռները եւ զէնքերնիս վար պիտի չդնենք, մինչեւ որ չծագի մեր ազատութեան արեւը...

Այսպէս ըսելով համբուրեց Վրէժին ճակատին եւ բարի ճանապարհ մաղթեց իրեն: Իսկ Վրէժ, համոզուած, որ աւելի մեծ ծառայութիւն մը մատուցանած պիտի ըլլար ընդհանուր հայ դատին, ճամբայ ինկաւ դէպի Դամասկոս, անկէ անցնելու համար Եգիպտոս: Տէ՛վրիչական ծպտումը՝ դիւրութեամբ յաջողուց իր ճամբորդութիւնը:

Արարները՝ դրկարաց ընդունեցին Տէ՛վրիչ պապան եւ սիրալոթար բաժնեցին իրենց սուրճն ու վըրանը անոր հետ: Եւ օրին մէկը, Վրէժ՝ ինքզինքը դուռ Նեղոսի պղտոր ջուրերուն քով, փարաւոններուն աշխարհը:

Մի քանի օր վերջը, Վրէժ, միացած էր հայ կամաւորներուն, որոնք շուտով կոչուած էին «Արարայ»ի անմոռանալի դրուադը քանդակելու հայ հերոսամարտերու տոմարին մէջ:

XVI

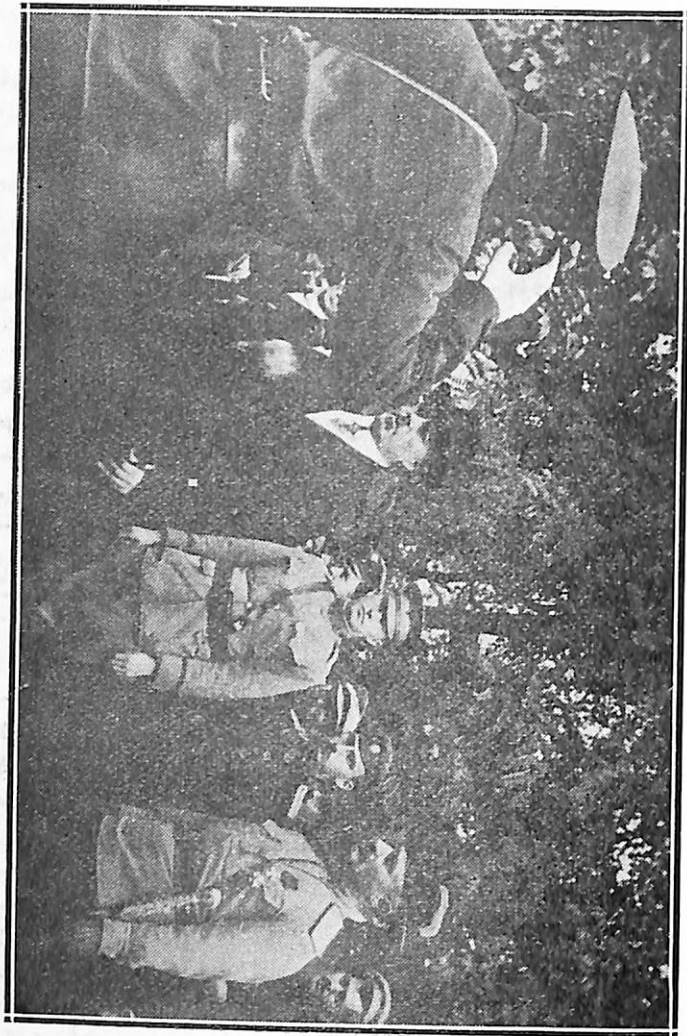
Հազարապետ Քէմալ պէյ՝ ոռոսական ճակատին վրայ, իր ձեռք բերած յաջողութիւններուն համար աստիճանի բարձրացում ունեցաւ եւ եղաւ դնդապետ: Ռուսական ճակատին քայքայումէն՝ վերջ, Գնդապետ Քէմալ պէյ ղրկուեցաւ Պաղեստինի ճակատը, անդլիացիներուն դէմ կռուելու համար:

Այդ առեն Երուսաղէմը ինկած էր եւ անդլիացիները կը պատրաստուէին նոր առաջխաղացումի՝ դրաւելու համար Պաղեստինն ու Սիւրիան:

Միացեալ Նահանգները, իր հսկայ բանակներով միացած էր Դաշնակիցներուն: Եւրոպական ճակատներուն վրայ, Դաշնակիցները՝ կեցուցած դերմանական ահեղ դրոհները եւ կը պատրաստուէին վերջին հարուածը տալու կայսեր բանակներուն:

Արեւելեան Լեզէոնին պատկանող հայ կամաւորները սկսած էին մասնակցիլ Պաղեստինեան կռուիւններուն: Մօտեցած էր վերջնական դրոհը, որուն մէջ հայ կամաւորները աչքառու դեր մը պիտի խաղային:

Իրիկուն մը, Արարայի ճակատամարտէն դիչեր մը առաջ, Գնդապետ Քէմալ պէյ իր ընկերներուն

հետ նստած օդի կը խմէր: Գլուխնին տաքցած սկսան աջ ու ձախ խօսիլ եւ պարծենալ:

— Անգլիացիներուն հետ հայ կամաւորներ կան եղեր,— խօսեցաւ հազարապետ Պէքիր պէյ, իր գլուխը երերցնելով:

— Չկրցանք այդ անհաւատներուն հունտը փրճացնել, մէջտեղ ինկաւ ծերուկ սպայ մը, թալիլ պէյ:

— Անիծածները, օր մը, մեր գլխին փորձանք պիտի ըլլան եւ հաշիւ պիտի պահանջեն, խօսեցաւ երրորդ մը:

— Բան մըն ալ չեն կրնար ընել այդ խող կեաւաւորները, յոխորտալով պատասխանեց Քէմալ պէյ, որ բնաւ չէր ուզեր հայերուն խօսքն անդամ լսել: Ես անոնց մայրը լացուցի հիւսիսային ճակատին վրայ:

— Անոնք ալ մեր մայրը լացուցին, ընդմիջեց թալիլ պէյ, ծերուկ սպան. — Վանի կռիւներուն այն կողմերն էի, առիւծներու պէս կռուեցան անհաւատները:

— Աստուած տար, որ իմ գնդիս դիմացը հայ կամաւորները դային, վրայ բերաւ Քէմալ պէյ, անոնց մուխը կը մարեմ, վալլահ, պիլլահ, մէկ հատ ողջ չեմ ձգեր...

Այդ պահուն թուրք զինուոր մը՝ բարեւելով մօտեցաւ խումբին եւ, նամակ մը երկարեց Քէմալ պէյին, որ ուշի ուշով քննելէ վերջ նամակին պահարանը, ըսաւ. —

— Մօրմէս է, նայինք ի՞նչ կը դրէ:

Եւ սկսաւ կարդալ նամակը, որ կ'ըսէր.

«Աչքիւ լոյսը Քէմալ.

Ամիսներէ ի վեր քեզմէ նամակ ստացած չեմ,

ինչո՞ւ չես գրեր իմ ասլան տղայ, թերթերուն մէջ
կարդացինք զնդապետութեան բարձրացումդ, սըր-
տանց կը շնորհաւորեմ, ինչալլահ շուտով փաշա
կ'ըլլաս: Ալլահը քեզի զօրութիւն եւ սուրիդ յաջո-
ղութիւն թող տայ:

Ա՛խ, ե՞րբ տուն պիտի գաս, զաւա՛կս, աչքերս
սառեցան ճամբադ նայելէն:

Այն կեալութիւն աղջիկը՝ Շողիկ, եկած օրէն
ի վեր կուլայ եւ կ'ողբայ, կը մերժէ կանոնաւոր
սնունդ առնել, ոսկոր եւ կաշի մնացեր է, փորձանք
եղաւ գլխուս:

Ձեմ կարծեր որ պիտի հաւնիս իրեն, մահա-
մերձի կը նմանի շան աղջիկը:

Գրէ՛ ինծի, զաւակս, օր առաջ Պոլիս եկուր,
անհամբեր կը սպասեմ: Աչքերս ճամբադ մնացին,
եկուր զաւակս՝ աչքերովս տեսնեմ քեզի, տակաւին
չմեղած:

Սիրով կը գրկեմ քեզ զաւակս Քէմալ, իմ աչ-
քիս լոյսը:

Մայրդ՝ ՖԱԹԻՄէ»

Երէն Քէօյ

Քէմալ փաշա ապարանք

Քէմալ պէյ ծալեց նամակը, դրաւ պահարա-
նին մէջ եւ զետեղեց զայն իր թղթապանակին մէջ:
Օղի մը եւս ճնկեց եւ սկսաւ ծխել:

— Շողիկը ոսկոր ու կաշի, Շողիկը՝ մահա-
մերձ, մուտաց ինքնիրեն եւ, ձեռքը դրաւ իր ժա-
մացոյցի շղթայէն կախուած մատանիին, որ Շողի-
կին մատէն առած էր, անոր մեկնումի պահուն:

Ալ չխօսեցաւ այդ դիչեր Քէմալ պէյ եւ մինչեւ
ուշ ատեն օղի խմեց եւ ծխեց:

XVII

Այդ պահուն, երկու հայ կամաւորներ՝ իրենց
վրանին մէջ, քով քովի պառկած՝ կը խօսակցէին
ցած ձայնով:

— Վրէ՛ժ, խօսեցաւ Սաչիկ, Քէսապցի կամա-
ւոր մը, որ հաղիւ քսան տարեկան էր, վաղը յար-
ձակումի պիտի անցնինք, պատրա՞ստ ես...

— Ես միշտ պատրաստ եմ, պատասխանեց Վը-
րէժ եւ իր ձեռքով շօշափեց հրացանին փողը, որ
սեւ օձի մը պէս կը փայլէր, վրանին առաստաղէն
փայլող պլպլուն ճրագին լոյսին տակ:

— Թուրք սպաննա՞ծ ես Վրէժ, հարցուց Սա-
չիկ, մանկական չեչուով մը:

— Թուրք զինուո՞ր ըսել կ'ուզես:

— Թուրք զինուո՞ր, ի՞նչ է տարբերութիւնը
թուրքին եւ թուրք զինուորին միջեւ:

— Սաչիկ, դուն դեռ տղայ ես: Մենք հայ զին-
ուոր ենք, խուժանին հետ դործ չունինք, անդէն
մարդ սպաննելը վատութիւն է, թուրքերուն դործն
է անդէն եւ անպաշտպան մարդիկ սպաննելը: Ես
անդէն թուրք սպաննած չեմ:

— Հասկա քանի՞ հատ գինեալ թուրք սպաննած
ես:

—

— Ինչո՞ւ չես պատասխաներ...

— Ինչո՞ւ կը հարցնես, Խաչիկ...

— Վրէժ, ես մայրիկիս, երկու տասնեակ մը
թուրքի ականջներ խոստացած եմ, Ա՛խ, երանի
թէ՛ վաղուայ յարձակումին մէջ, կարենայի մօրս
ըրած խոստումս կատարել:

— Միայն տասներկու՞ հատ:

— Հասկա քանի՞ հատ, դուն քանի՞ հատ ըս-
տաննած ես որ...

— Խաչիկ, մի պնդեր, չեմ ըսեր, երդում ըրած
եմ, վաղը քովէս մի բաժնուիր եւ դուն կը տեսնես
թէ քանի հատ կ'իյնան հրացանիս անսխալ դըն-
դակներէն եւ սուրնիս փայլուն շերտէն: Երբ եր-
դումս կատարուի՝ քեզի կ'ըսեմ թիւը...

— Երանի թէ ես ալ քեզի պէս լաւ նշանառու
եղած ըլլայի, մէկիկ մէկիկ դետինը կը փռէի ան-
հաւատները:

— Խաչիկ, սպաներուն նշան առ, մէկ թուրք
սղայ, հարիւր հատ հասարակ գինուոր կ'արժէ,
չմոռնաս, ուսնոց կըող սպաներուն վրայ կրակէ,
սրտէն նշան առ եւ կրակէ:

— Այդպէս կ'ընեմ...

— Քովէս մի բաժնուիր, Խաչիկ, մի մոռնար,
ուսնոց ունեցողներուն նշան առ:

Այդ պահուն հայ տասնապետ մը ներս մտնե-
լով, ըսաւ կտրուկ շեշտով մը.

— Պատրաստուեցէ՛ք, զինուորնե՛ր, մէկ ժա-
մէն յարձակման պիտի անցնինք:

Երկու ըսպէ վերջ ոտքի էին Վրէժ եւ Խաչիկ,

կապ մը պատրաստ՝ մի քանի վայրկեանէն սկսելիք
դռն ու բռնին մէջ մխրճուելու համար:

— Մի՛ մոռնար Խաչիկ, ըսաւ Վրէժ, Խաչիկին
ուսին վրայ դնելով իր ձեռքը: Քովէս քալէ, եւ ե-
թէ ես իյնամ, գրպանէս թղթապանակս առ եւ յու-
շերուս մէջ պիտի գտնես հարցումներուդ պատաս-
խանը եւ իմ գաղտնիքը: Մի՛ մոռնար, քովէս քալէ
եւ ուսնոց ունեցողներուն վրայ կրակէ:

Այսպէս ըսելով, վրանէն դուրս ելան երկու
հայ կամաւորները, Խաչիկ, որ իր մօր ըրած խոս-
տումը պիտի իրագործէր, եւ Վրէժ՝ որ Շողիկին
վրէժը պիտի լուծէր:

Ու հայ կամաւորները՝ անձայն կը յառաջա-
նան, մութին մէջէն, դէպի թշնամոյն անառիկ
կարծուած դիրքերը:

XVIII

Արարա՛...:

Կէս զիշերը անցած է: Արշալոյսը կը մօտենայ: Հայ առիւծները թշնամւոյն զիրքերն են հասած: Յարձակումի փողը կը հնչէ՝ երեք անգամ եւ կռիւ-ւը սկսած է արդէն...:

Հայ կտրիճները կը խոյանան իրենց անպաշտ-պան սիրելիներուն անբարտաւան դահիճներուն վը-րայ:

Սկսած է Արարայի ճակատամարտը:

Անմոռանալի եւ փառաւոր անուն: Դարէ դար յիշուելու արժանի՝ ոսկեքանդակ դրուագ մը:

Արարա, ուր զինուած հայը ճակատեցաւ զին-ուած թշնամւոյն դէմ եւ ամօթալի փախուստի մատնեց զայն: Համազարկները սկսած էին: «Հուր-րա» զոչելով կը կրակեն հայորդիները, որոնց հը-րացաններէն արձակուող զնդակները, վիշապներու պէս սուլելով կը մխուրն թշնամւոյն սրտերէն ներս: Հայ քաջերուն մերկ սուրները կը խրուին նամարտ թշնամւոյն պիղծ միսերուն մէջ:

Արիւն, մահ եւ յաղթանակ...:

Ու կ'իյնան թուրք զինուորները Վրէժին ան-

սխալ հրացանէն թռչող զնդակներէն, մէկ, երկու, երեք...:

— Խաչիկ, լաւ համբէ, կը պոռայ Վրէժ, ու կը յարձակի թուրք սպայի մը վրայ, խրելով իր սը-ւինին փայլուն շեղբը անոր կրծքին մէջ, ճիշդ սըր-տին...:

Ու թաւալդոր կ'իյնայ թուրք զնդապետը: Ձմրուխտ մատանին կը փայլի անոր ժամացոյցի չղթայէն կախուած...:

— Ձմրուխտ մատանին — Ա'խ, Շողիկին մա-տանին է, կը պոռայ Վրէժ եւ, հաւատացեալի մը երկիրդածութեամբ կը խլէ զայն եւ կը տանի իր չրթներուն:

Պահ մը եւս Վրէժ՝ թուրք զնդապետին թղթա-պանակէն ինկած նամակէն տեղեկացած է արդէն Շողիկին անցեալն ու ներկան:

Գտնուած է Շողիկ, Ձմրուխտ Մատանին Վրէ-ժին ձեռքն է, այլեւս վախ չունի Վրէժ՝ իյնալէն, այդ նուիրական համայնիւր անխոցելի ըրած է Վրէ-ժը, որ կ'իյնայ թշնամւոյն վրայ, նոր կորովով դօ-տեալնդուած: Յառա՛ջ...:

Թշնամին պարտուած է...:

Արարայի ճակատամարտը վերջացած է:

Փառք հայութեան Աստուծոյն, հայ զէնքը յաղ-թական է:

Հայ զինուորները կը հանդէն քիչ մը, մինչ Վրէժ՝ մէկ կողմ քաշուած՝ խոր մտածումներու մէջ թաղուած է: Անոր աչքերէն բոց կը ժայթքին: Ձմրուխտ Մատանին ձեռքն է:

Բայց ո՞ւր է Խաչիկը...:

Աւա՛ղ, յաղթանակին զոհերէն մէկն է ան:

Բայց դիտողները կը վկայեն թէ՛ Խաչիկ պատ-

ւոյ դաշտին մէջ իյնալէն առաջ, լիուլի կատարած
էր իր մօր տուած խոստումը:

Դառնօրէն լացաւ Վրէժ՝ երբ թաղեցին Խաչի-
կը, որուն անշունչ դէմքին վրայ կը փայլէր ման-
կական ժպիտ մը:

XIX

Հետեւեալ առաւօտուն, իրենց քաջադործու-
թիւններուն համար պատուոյ նշան առնողներէն
մէկն էր նաեւ Վրէժ՝ որ ներկայացուեցաւ Զօրա-
վար Ա.—ին:

Զօր. Ա. քաջադործութեան խաչը զետեղեց
Վրէժին կրծքին եւ անոր ճակատէն համբուրելով՝
ըսաւ.—

— Կեցցես, որդեակ, հայութեան դրօշը փառքով
պսակեցիր երէկ գիշեր, Աստուած պահէ քեզ քու
չարչարուած ազգին համար: Ըսէ՛, որդեակ, ի՞նչ
պէս կրնամ ծառայել քեզի, բայց ինչո՞ւ այդքան
ընկճուած ես:

— Տէր, խօսեցաւ Վրէժ՝ զողորջուն ձայնով.
լսեցէք պատմութիւնս՝ կիսն տարին թուրքերը, ա-
հաւասի՛կ անոր մատանին, որ ես վերցուցի իմ
սուինէս սպաննուած թուրք Գնդապետին ժամա-
ցոյցի շղթայէն: Ահա՛, այն նամակը, որ կը գուժէ
կնոջս մահամերձ վիճակին հասած ըլլալը, Տէր,
թոյլ տուէ՛ք, որ երթամ զայն փրկելու գերութեան
ամօթալի կեանքէն եւ ստոյգ մահէն:

Զօրավարը արտասուլից աչքերով կը նայի յուզուած հայ կամաւորին:

— Խնդիրքդ կատարուած է, քաջ հայորդի՛, գնա՛, գնա եւ փրկէ կեանքիդ ընկերը:

Նոյն օրն իսկ Վրէժ, Պոլսոյ զրաւման բանակին հրամանատարութեան ուղղուած յանձնարարական արտօնադիրով մը ապահովուած, ճամբայ ինկաւ դէպի Պոլիս, ուր Շողիկ արտասուլից աչքերով իրեն կը սպասէր:

Վրէժի բախտը սկսած էր այս անգամ ժպտիլ:

XX

Երկու շաբաթ վերջ, Վրէժ անհամբեր կ'երթեւեկէր Պոլսոյ առջեւ խարսխած անգլիական զրահաւորի մը տախտակամածին վրայ:

Պոլսոյ ջուրերը լեցուած էին Դաշնակից մարտնաւերով, որոնց կայմերէն կը ծածանէին գոյնըդդոյն դրօշակները յաղթող ազգերուն:

Պատերազմը վերջացած էր, թուրքերը յանձնուած էին յաղթական Դաշնակիցներուն:

Մի քանի ժամ վերջ, տասնեակ մը Դաշնակից զինուորներ Վրէժի առաջնորդութեամբ պաշարեցին Քէմալ պէյի գօնազը, որ կը գտնուէր Պոլսոյ արուարձաններէն իրէն Քէօյի մէջ:

Քէմալ պէյին սլառաւ մայրը, Ֆաթիմէ՝ հանրմ, անգլիացի զինուորները տեսնելով, խելագարի մը նման սկսաւ շարժել իր կմախքացած թեւերը, ջանալով արգելել անոնց մուտքը, իր բնակարանէն ներս:

Վրէժ մէկ կողմ հրեց խրտուիլակի նմանող այդ պառաւը եւ վազեց ներս, «Շողիկ, Շողիկ», ուռալով՝ սկսաւ սենեակէ սենեակ մտնել՝ փնտռելով իր սիրելի հարսը:

Վերջապէս գտաւ զայն...:

Աստուած իմ, այն գեղեցիկ, կայսառ եւ չէն-
չող Շողիկը՝ մահամերձ պառկած էր անկողնին
վրայ, աւելի շատ ուրուականի մը տեսքն ստացած:

— Շողիկ, փսփսաց Վրէժ՝ վախկոտ շեշտով:

Շողիկ բացաւ իր աչքերը, խոր քունէ մը նոր
արթնցողի մը անստգութեամբ: Աւա՛ղ, մարած էր
անոր սեւ եւ կրակոտ աչքերուն փայլը: Ժպտեցաւ
Շողիկ, յուսահատի մը դառն ժպիտով:

— Շողիկ, իմ սիրելի՛ Շողիկ, խօսէ՛, վերջա-
պէս գտայ քեզ, խօսէ Շողիկ, իմ աչքիս լոյսը, մի
վախնար, ես եմ, Վրէժը, ամուսինդ, հեկեկաց Վը-
րէժ. դառնադին:

— Դո՞ւն ես, Վրէժ, եկա՞ր, իրա՞ն է այդ:
Մի՞թէ երազ չեմ տեսներ, ա՛խ, եկուր դրկեմ քեզ,
չօչափեմ երեսներդ, իրա՛ւ է, ո՛հ, դո՛ւն ես, ամ-
ուսինս, իմ Վրէժս:

Վրէժ ծնրադրած Շողիկին սնարին քով՝ կ'ար-
տասուէր, իր խոնջած գլուխը հանգչեցնելով անոր
վտիտ թեւին վրայ, մինչ Շողիկ՝ իր նիհար ձեռքե-
րով կը շոյէր անոր գանգուրները:

— Վախնամ շատ ուշ է, Վրէժ, ես կը մեռ-
նիմ, ինչո՞ւ այսքան ուշացար:

— Ո՛հ, ո՛հ, Շողիկ, դուն պիտի ապրիս, ի
սէր մեր բիւրաւոր անթաղ նահատակներո՛ւն, Շո-
ղիկ ի սէր մեր սիրելի Հայաստանին, այդպէս մի
խօսիր, ո՛հ, դուն պիտի ապրիս, ու մենք պիտի եր-
թանք Հայաստան:

— Ա՛խ, Հայաստա՛ն, Երկիր դրախտավայր:
Այո՛, Վրէժ, ես կը մեռնիմ, բայց կեցցէ՛ Հայաս-
տան:

— Կեցցէ՛ Հայաստան, գոռաց Վրէժ եւ համ-

բուրեց Շողիկին դալուկ շրթները: Սիրելի՛ս, ար-
դէն կաղմուած է Հայաստան, ուրախացիր Շողիկ:

— Վրէժ, գիտեմ սիրելիս... բայց ես Միացեալ
եւ Անկախ Հայաստանին կը բաղձամ... Երդումդ
կատարէ, Վրէժ, երդուընցիր, որ զէնքերդ վար
պիտի չձգես, մինչեւ որ չվերականգնի Միացեալ
եւ Անկախ Հայաստանը, երդուընցիր Վրէժ, որ-
պէսդի հանդիստ խղճով մեռնիմ:

Վրէժ կուլար, յուզումնալից:

— Շուտ ըրէ, երդումդ կատարէ, Վրէժ, իմ
սիրելիս:

— Շողիկ, պաշտելի կինս, կ'երդնում, Շողիկ,
յանուն մեր նահատակներուն, յանուն մեր բոլոր
սուրբերուն, յանուն մեր հին եւ նոր աստուածնե-
րուն, կ'երդնում Շողիկ, որ զէնքերս վար պիտի
չդնեմ, մինչեւ որ չկատարուի բաղձանքդ, մինչեւ
որ չվերականգնի ազատ եւ անկախ Հայաստանը:

— Կեցցես, իմ հերոս ամուսինս, ու ես՝ հան-
դարտ միտքով եւ խաղաղ խիղճով կը վազեմ աչ-
քերս, կատարէ երդումդ, Վրէժ:

— Ո՛հ, Շողիկ, ո՛հ, դուն պիտի ապրիս, եւ
մենք միասին պիտի ողջունենք Հայաստանը, ազատ
եւ անկախ:

Շողիկ, Շողիկ, ի՞նչ եղար, աչքերդ բա՛ց,
Շողիկ:

Շողիկ յուզումէն նուաղած էր:

Կէս ժամ վերջ Շողիկ ուշքի եկած էր: Պառաւ թրքուհին՝ իր դիմադրութեան համար ձերբակալուելով արգելափակուած էր ասպարանքին մասանին մէջ, ուրկէ կը լսուէր անոր ողբն ու կոծը:

— Կեալուրները... կեալուրները տունս կողոպտեցին, հարսս տարին, օգնութեան հասէք, մահմետականներ... Ա՛խ, ո՞ւր մնացիր Գէմալ... աչքիս յոյսը, եկուր եւ մօրդ վիճակը տես... անհաւատներ, ձեզի չի մնար այս բարբարոսութիւնը... օգնութիւն... օգնութիւն...

Լսող չկար... օգնութիւնը կ'ուշանար:

Թուրքերուն մայրաքաղաքը Դաշնակիցներուն ձեռքն էր: Բազմաթիւ շէնքերու տանիքներուն վերայ կը ծածանէին Դաշնակիցներուն գոյնզգոյն դրօշակները: Դարերէ ի վեր գերի Կոստանդնուպոլիսը առժամայէս փրկուած էր:

Հայերը եւ յոյները, Պոլսոյ դրաւումէն խենթեցած «կեցցէ» եւ «զիթօ» ազադակներով լեցուցած էին մթնոլորտը: Ուրախ էին անոնք, որովհետեւ խորտակուած էր թրքական կայսրութիւնը եւ ջախջախուած էր թրքական անարդ բռնակալութիւնը:

— Օգնութիւն, օգնութիւն...

Պառան էր դարձեալ:

Այդ պահուն Շողիկ բաւական կազդուրուած զգալով նստեցաւ անկողնին մէջ եւ վրէժին լալէն

կարմրած աչքերուն նայելով խորունկ հառաչեց:

— Վերջապէս եկար, այդպէս չէ՞... երազ չէ որ կը տեսնեմ:

— Երազ չէ սիրելիս, իրականութիւն է, ազատ ես... այլեւս իմս ես Շողիկ... ոչ ոք կրնայ խելքեզ ինձմէ, պատասխանեց Վրէժ:

— Համբուրէ դիւ վրէժ... ո՛հ այդպէս կրկին համբուրէ, որ հաւատամ... այո՛... հիմա կը դգամ թէ երազ չէ... Երթանք Վրէժ... հեռանանք այս անիծեալ տունէն, ուր ամիսներէ ի վեր ես արտասուելով լուսցուցի դիշերները եւ երազեցի, երազեցի..., աղօթեցի..., փառք Տիրոջը, որ լսեց աղօթքս եւ վերադարձուց քեզ ինձ...: Երթանք Վրէժ... հեռանանք...:

— Երթանք Շողիկ...

— Երթանք Վրէժ... Հայաստան երթանք... Հայաստանը անկախ է ըսիր, այնպէս չէ՞... Հայաստան երթանք... Ա՛խ ինչպէ՛ս քաղցր կը հնչէ այդ բառը... Հայաստա՛ն... Երկիր դրախտաւայր...

— Օգնութիւն, օգնութիւն, — կ'ոռնար պառաւ, մառանին խորքերէն:

— Ո՞վ է այդ, պոռաց Շողիկ պառաւին ձայնը լսելով: Ես կը սոսկամ Վրէժ... պառան է...

— Երթանք Շողիկ... ոչինչ կրնայ ընել ան... խորտակուող բռնակալութեան արձադանդն է այդ... Երթանք Շողիկ...

Ժամ մը վերջ դիտուորական ինքնաշարժ մը սուրալով կը մօտենար մեծ կամուրջին, ուր հսկայ բազմութիւն մը հաւաքուած էր: Ինքնաշարժին ետեւի նստարանին վրայ երկու հոգիներ իրար դըրկած կը կենային անխօս: Յանկարծ կանդ առաւ

ինքնաշարժը, անկարելի էր անցնիլ ծովածառայ
այդ բազմութեան մէջէն:

Ո՞վքեր էին անոնք, որ կամուրջին վրայ խոնը-
րած «կեցցէ, կեցցէ» կը պոռային:

— Պատրիարքն է, պատրիարքն է, կը պոռային:

Այո՞, պատրիարքն էր, հայոց պատրիարքը, որ
կը վերադառնար Պոլիս, միանալու համար իր ան-
հովիւ հօտին:

— Կեցցէ Պատրիարքը, կեցցէ մեր Պատրիար-
քը...

Հայերն էին այդպէս աղաղակողները... այն
հայերը՝ որոնք օրէնքէ դուրս հռչակուելով հալած-
ուած էին տարիներէ ի վեր: Ու այդ օրը, իրենց
Պատրիարքը յաղթականօրէն կը մտնէր Պոլիս,
ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ վեց հարիւր տարի առաջ
յաղթական սուլթանները մտած էին այդ երանելի
մայրաքաղաքին դռներէն ներս:

Պատմութիւնը կը կրկնուէր:

— Ականջ դիր Շողիկ, սիրելիս... լսէ Հայոց
ցնծութեան աղաղակը, խօսեցաւ Վրէժ իր հարսին,
որ ալ աւելի սեղմուեցաւ անոր կողքին:

XXIV

Նորածին Մանուկ Հայաստանին մէջ, վեհա-
փառ Արարատի անվահեր ստուերներուն տակ, նոր
Սեւ Սարի գիւղին մէջ եւ նորակերտ տնակի մը ա-
րեւոտ պատշգամին վրայ, ապաքինումի շրջան մը
կը բոլորէ բազմաչարջար Շողիկը եւ կը զօրանայ
օրէ օր, Մասիսներու կատարէն փչող զեփիւռին
կազդուրիչ շունչն ստանալով: Մինչ Վրէժ, հաւա-
տարիմ գերիի մը նուիրումով, կը հսկէ անոր վը-
րայ, գիշեր եւ ցերեկ:

Վ Ե Ր Զ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. Հայ Մայրերու Մենտորը: Սպառած:
2. Հէֆիմարան: Սպառած:
3. Մատեան Մանկանց: Սպառելու մօտ:
4. Հնգամեայ Զրոյցներ: Սպառած:
5. Անահիտ կամ Ամերիկահայ Ֆլեփփըրը: Վէպ:
Սպառելու մօտ:
6. Զմրուխտ Մատանին: Վէպ:
7. Կարմիր Մայրապետը: Թարգմ. վէպ: Թերթօն՝
«Հայրենիք»ի:
8. Թելմա: Թարգմ. վէպ: Թերթօն «Հայրենիք»ի:
9. Վէնտէքքա: Վէպ: Թերթօն՝ «Հայրենիք»ի:
10. Աշ-Գար: Վէպ: Անտիպ: Հրատարակելի:
11. Ամերիկահայ Մտաւորականը: Վէպ: Անտիպ:
12. Անմեղ Սէրերու Յուշերէս: Վէպ: Անտիպ:
13. Քէսապ եւ իր Գիւղերը: Անտիպ:
14. Զինուորական Յուշերէս: Անտիպ:
15. Հիւանդին Խոհանոցը: Անտիպ:

ԾԱՆՈԹ. — Վերոյիշեալ երկերուն համար քղբակ-
ցիլ հեղինակին հետ, իր տան հասցէով. —

DR. A. APELIAN

232 Trapelo Road, Belmont, Mass.

U. S. A.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0321219

ԱՐԱՔՍ ԳՐԱՏՈՒՆ

(Հիմնում 1922)

Մեր գրատան մէջ կը գտնուի հազարաւորաւ գիրքերու ճոխ միջերգ մը :

Գրական, վիպական, թատերական ամէն տեսակ գիրքերու համար գիմեցէք մեզի :

Գիներու եւ առաքման կանոնաւորութեան տեսակէտէն անմրցելի է մեր հաստատութիւնը :

Բոլոր յանձնարարութիւններու համար գիմե՛ք :

ARAX BOOK STORE

P. O. Box 38, Waverley, Mass.